

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 136 (17273)

2006 чылдың
ОКТАБЬРЬ 10,
вторник

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.30.
Садар өртээ 4 рубль.

Соңгулда-2006

ЧОН БОДУНУҢ ШИЛИЛГЕЗИН КЫЛГАН

Ленинград №2 соңгулда участогу. Бо соңгулда участогуңуң соңгукчулары бадылаашкыңга эртенги шактарда кончуг идепкейлиг киришкеннер. Бистер он шак ажып турда, аңаа чеде бээривиске, соңгукчулар бюллетеньер алыры-биле оочурлап алган, бадылаашкын залы долу болду. Оон эскерип турарывиска, бюллетеньерин тудуп алган кабиналар оочурлааннар база хей турлар...

Участок комиссиязының даргазы Елена Севилбаа болгаш аңаа турган өске-даа соңгукчулар бо участоктуң соңгукчулары моон мурнунда соңгулдаларда мындыг идепкейлиг турбаанын чуугалап, бо удаада Тыва парламентиниң депутаттарының соңгулдаларын чуугалага көрүп турарын айтып турдулар. Соңгукчуларның аразында аныяк оолдар, кыстар хей болду, оларның иштинде бо чылын бир дугаар бадылап турарлар эвээш эвес. Бир дугаар бадылап турарларга участок соңгулда

комиссиязының даргазы Елена Савий-ооловна, ооң оралакчызы байыр чедиргеш, чедишкыннерни күзээн бижиктерни тыпсып турдулар. Оларның бирээзи Ай-Чүрек Донгак «Соңгулдаларга киржир хамааты эрге-хүлээлгемни бир дугаар күүсетим, улуу-биле идегеп, бүзүрөп чоруурум «Чаңгыс демниг Россия» партиязы дээш бадыладым» деп, биске өөрүшкүлүг чуугалады. Оон өске-даа соңгукчуларга ужурашкаш, кайы партия дээш бадылаанын айтырдывис. Оларның аразында «Чаң-

гыс демниг Россия», «РФ-тиң Компартиязы», «Россияның Амыдырал партиязы», «Россияның Патриоттары» партиялары дээш, бадылааннар бар боор чорду.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Шериг-оол Ооржак кадайы Сара Монгушовна-биле кады бо участокка кээп, боттарының шилип алганы партиязы, кандидаттары дээш бадылааннар.

Бо соңгулда участогуңда даңгыда кирген 2 муң ажыг соңгукчу бар, оларның 19 хуузу дүшкө чедир боттарының бадылаашкынын берген, бадылаашкын шагы доостурунга чедир даңгыда кирген соңгукчуларның хей нуруузу бадылаашкыңга киржир дээрзинге соңгулда участогуңуң даргазы Е.С. Севилбаа бүзүрээр болду.

(Уланчызы 4-5-ки арыннарда).

БАШТАЙГЫ ТҮҢНЭЛДЕР-БИЛЕ

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдалары 2006 чылдың октябрь 8-те болуп эрткен.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының октябрь 9-та 14 шакта берген баш бурунгаар алган медээзин езугаар алырга, даңгыда ады кирген 98560 соңгукчуңуң 51985-жи ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдаларыңа киришкен, азы соңгукчуларның 52,74 хуузу соңгулдаларга киришкен. Ынчангаш Тыва Республикага бо соңгулдалар болуп эрткен.

Баштай алдыңган сан-чурагайлар езугаар алырга, «Чаңгыс демниг Россия» Бүгү-россия политиктиг партияның Тыва Республика салбыры дээш соңгукчуларның 45,79 хуузу бадылаашкынын берген, бо партия амдызында бирги черде чоруп оорар. Ийги черде «Россияның Амыдырал партиязы» политиктиг партияның Тыва Республикада регионалдыг салбыры кирген, бо партия дээш соңгукчуларның 33,96 хуузу бадылаан. «Россия Федерациязының Компартиязы» политиктиг партияның Тыва Республика салбыры дээш—4,90 хуузу, «Россияның Либерал-демократтыг партиязы» политиктиг партияның Тывада регионалдыг салбыры дээш—3,87, «Россияның Патриоттары» политиктиг партияның Тывада регионалдыг салбыры дээш—3,54, «Родина» политиктиг партияның Тывада регионалдыг салбыры дээш—2,61 хуузу бадылаан.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарын соңгуур чаңгыс мандаттыг 16 соңгулда округтарыңа соңгулдалар болуп эрткен. ТР-ниң Соңгулда комиссиязының октябрь 9-та 14 шакта берген баш бурунгаар алган медээзин езугаар алырга, чаңгыс мандаттыг 15 соңгулда округуңуң протоколу келген, бирээзини келбээн. Оларда айтык бадылаашкының баштайгы түңнелдерин езугаар алырга, дараазында депутаттарга кандидаттар ескелерни мурнап турар.

Оларга Ленинград №1 соңгулда округундан Сергей Сафрин, Восточный №2 соңгулда округундан Иван Чувачев, Төп №3—Борис Балчий-оол, Правобережный №4—Вячеслав Ушкалов, Автодорожный №5—Зоя Сат, Ангарский №6—Ирина Самойленко, Алаш №7—Роман Монгуш, Хемчик №8—Анриан Ооржак, Сүт-Хөл №10—Өнер Ондар, Улуг-Хем №11—Виталий Бартына-Сады, Би-Хем №12—Сергей Холчукпа, Кызыл №13—Виктор Молин, Каа-Хем №14—Виталий Вальков, Таңды-Уула №15—Василий Оюн, Тес-Хем №16 соңгулда округундан Алдын-кыс Конгар хамааржыр.

ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдаларының төңчү түңнелдерин солунуң дараазында үнер номерлеринге парлар.

ОКТАБЬРЬ 11 – Россияга Тываның каттышкан хүнү РОССИЯ-БИЛЕ КЕЗЭЭДЕ КАДЫ

РСФСР-ниң составыңга Тыва Арат Республика 1944 чылдың октябрь 11-де эки тура-биле каттыжып кирген. Оон бээр даарта 62 чыл болур. Бо дээрге ийи күрүнениң улустарының хей чылдарның дургузунда быжыг найыралдыг харылзааларының угаан-бодалдыг түңнели, бурунгаар хөгжүлдениң оруу-биле бир демниг кады чоруур изиг күзелениң илерели болган.

Россияның хүрээлеңинге Тываның каттыжып киргени бурунгаар депшилгеге кончуг улуг ужурузалыг болган. Тываның бүдүрүкчү күштериниң, культуразының, сагыш-сеткил амыдыралының сайзыралының дүргөн бурунгаар хөгжүлдэи ооң күчүлүг салдарыңдан боттанган. Үлетпүрге, тудугга, көдээ ажыл-агыйга, культурага, өөрөдилгеге, кадык камгалалыңга болгаш ажыл-агыйның өске-даа адырларыңа улуг чаартылгалар болган. Ол ышкаш күрүне тургузуун сайзырадырыңа, чурттакчы чоннуң амыдыралын экижидеринге үндезин өскерилгелер амыдыралга боттанган. Бо бүгү чаартылгалар болгаш өскерилгелер эп-найыралдыг, чаңгыс демниг хей националдыг Россия-

ның чурттакчы чонунуң хүн бүрү деткимчезиниң, дузазының ачызында күүсетинер аргалыг болган.

Эрткен чүс чылдың сезен чылдарының төңчүзүңде, тозан чылдарының эгезинде, күчүлүг Совет Эвилелин силгээн экономиктиг болгаш политиктиг буураашкының чылдарында Тываның чону бистиң улуг Россия чуртувустуң чаңгыс аай болгаш бүдүн-бүрүн чоруун камгалаарыңа, Россияның күрүне тургузуунуң эглиш дивезин быжыглаарыңа, экономиктиг быжыг харылзааларны кадагалаарыңа, Россияның бүгү девискээрлери-биле эп-найыралдыг кожухелбээ чурттаарыңа бир эп-сеткилдиг шынчы болуп арткан.

Россияга, ооң иштинде Тывага болгаш өске-даа регионнарга та-

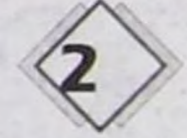
варышкан политиктиг, экономиктиг база социал бергедээшкыннер турган. Экономиктиг реформаларның чылдарында чигизнишкын-даа, дадагалзаашкын-даа, бодунуң арга-шинээнге бүзүрөвес-даа чоруктар турган, ол бүгү шаптаразыңнарны ажып эрткен, амгы үеде чуртта, бистиң республикада байдал эки талазынче үндезини-биле чаарттынып, өскерилген.

Тыва Республиканың күрүне тургузуу быжыгып оорар, хей хевирлиг өңчүлүг чаа рынок экономиказы тургустунган, демократтыг чаартылгалар боттанып турар. Тыва Республиканың Чазаа сөөлгү чылдарда республиканың социал-экономиказын хөгжүдеринче, чурттакчы чоннуң амыдыралының шынарын экижидеринче, яды-түреңги чорукту ажып эртериниң программазын күүседиринче, сайгарлыкчы чорукту сайзырадырыңа, өөрөдилге, кадык камгалал, агроүлөтпүр комплекзин хөгжүдөр, таарымчалыг чурттаар оран-сава дөрт

национал төлевилелди боттандырырыңа улуг кичээңгейни салып турар. Ооң түңнелинде чедишкынниг кылдыңган ажыл-херектер эвээш эвес. Республиканың каттышкан регионалдыг продуктузунуң хемчээли чыл келген тудумна өзүп оорар. 2005 чылда ол 2004 чылдан 10 хуу өскөн. Чурттакчы чоннуң санының өзүлдезиниң көргүзүлгери чогулмачыг болуп хевээр арткан. Эрткен чылын чурттакчы чоннуң бир кижиге онааштыр айда ортумак орулгазы 9,8 хуу, айда ортумак шалың 12,9 хуу көвүдээн. Тыва Республиканың каттышкан бюджетиниң бодунуң орулгазы 21,1 хуу өскөн. Бо чылдың эрткен сес айларында бо сан-чурагайлар өзүлделиг болган. Мурнады хөгжүдөр дөрт национал төлевилелди боттандыраар дээш республиканың Чазаа, яамылары, агентилелдери, тус чер бот-башкарылга органнары доктаамал ажылдап турар, ооң ачызында бо талазы-биле кылдыңган ажыл-херектер эвээш эвес.

(Уланчызы 2-ги арында).

РОССИЯ-БИЛЕ КЕЗЭЭДЕ КАДЫ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

«Россия Федерациязының тус чер бот-башкарылгасын органи-застаарының ниити принципте-риниң дугайында» №131 Феде-ралдык хоойлунуң 2006 чылдың январь 1-ден эгелеп күштүг болуп киреринге республика хынам-чалыг белектенген. Ынчангаш тус чер бот-башкарылгасының ре-формалары багай эвес боттанып турар. Тус черниң Төлээлекчилер хуралдарының депутаттарының, чаа муниципалдык тургузул-ларының удуртукчуларының соңгул-даларын эрттирген. Муниципалдык тургузулларының албан-хаакчыла-рының, төлээлекчи органнарның депутаттарының чаа езу-биле ажылдаарының арга-методта-рына өөрөткөн. Бо реформаны боттандырып турарында четпестер, шиитпирлээр ужурулг айты-рылгалар хөй, оларны боттандыра-рының хемчеглерин ап турар.

Тыва Республиканың күүсекчи болгаш төлээлекчи эрге-чагырга органнары сөөлгү үеде республи-каның социал экономиказын хөг-

жүдериниң айтырылгаларына онза кичээнгейни салып турар болу берген. Ынчангаш 2020 чылга че-дир республиканың социал эко-номиказын хөгжүдериниң стра-теттиг программаны ажылдап кылып эгелзэн. Ооң кол-ла со-рулганы болза, байлак бойдус байлаан база кижилер курлавыр-ларының күжүн чогумчалыг ажыг-лап тургаш, республика бодун боду долузу-биле хандыртанын чедип алыры, ооң-биле үргүлчү акша диленип чоруур чаржынчыг дотациядан үнери, чайлаары бо-лур. Бо чугула айтырыгны шиит-пирлээриниң хемчеглерин Тыва Республиканың Чазаа ап келген. Ылаңгыя Тываже демир-орук ту-дуп кириериниң төлевилелин кы-лып, ону РФ-тиң Чазаандан чөп-шээрэдип алыр дээш улуг үле-херекти кылган. Бо чылдың сен-тябрь айның төнчүзүндө Сочиге «Кубань — 2006» экономикагит шуулган болуп эрткен. Аңаа «Кы-зыл — Курагино» аразынга демир-орук тударының төлевилелин РФ-тиң Президентизи В.В.Путинге таныштырган, ук төлевилелди ол

чүлдүгүзүнүп деткээш, Инвести-ция фондузунга ону Чазак ком-иссиязынга көөрү-биле кириер-ин саналдаан. Ооң соонда төле-вилелдер шилип алыр Чазак ком-иссиязы төлевилелди чүлдүгү-зүнүп деткээш болгаш хүлээп ал-ган. Бо төлевилелди амыдыралга боттандырган соонда ол респу-бликаның социал экономиказын хөгжүдеринге улуг салдарны чеди-рер. Чоокта чаа РФ-тиң Онза бай-далдар сайыды, «Чаңгыс демниг Россия» Бүгү-россияның политик-тиг партиязының удуртукчула-рының бирээзи Сергей Шойгу Тывага чорааш, студентилер-биле ужуражып тургаш, Тываның моон соңгаар хөгжүлдезинге демир-орук улуг рольду ойнаарын айты-каш, ону тударының төлевилелин деткип турарын чугаалаан.

Россияның ачызында Тываның чурттакчы чонунун ажил-ижинге, амыдыралына чаартылгалар бол-ган, болуп-даа турар, моон соң-гаар-даа болур. Россия биле Тыва кезээде кады, ооң салым-чолу ту-душ.

чылдың дургузунда ол участоку тудуптур болур», — деп Супрун демдеглээн. Бир-тээ, демир-орук Саян даглары таварыштыр эртер чүгө болганда, үш черге 3 км узун дурттуг тоннельдерни тудары планнаттыган.

Ийи уругну өлүрген педофил туттурган

Октябрь 5-те Бии-Хемниң КИХК-зиниң шалып-кын истелге бөлүү ийи чаш уругну өлүргенинге каразытырып турар кем-херек үлгедикчизин туткан.

Октябрь 2-де 3 харлыг Артем биле 5 харлыг Даяна Байкараларның өлүг мөчүзүн Өк хемден тыпкан. Эрге-хоойлу камгалаар органнар чаш уругларны сентябрь 30-де 38 харлыг, моон мурнунда шииттирип чораан хамааты өлүрген дээрзин тодараткан. Көжээ ол суур кыдынынга ойнап чораан уругларга таваржы бергеш, баштай чаш уругну күштээш, ооң соонда иелдирзин сугга дүлдүндүрүп өлүргөн. Кеземче херзэн оттурган. Амгы үеде туттурган кижилер оон ыңай истелге хемчеглерин чорудуп турар.

REGNUM информастыг агентилел

Өртке удур Дүрүмнерни шыңгыы сагыыр

Дыка хөй өрттер кижилерниң боттарының буруузу-биле болуп турар деп чүлдү кончуг эки билир бис. Күзүн арга-арыгга чоруп тура, өрт айылын ханы бодап, аңаа удур хемчеглерни ап, ону болдурбазының эң бөдүүн эге хемчеглерин сагыыр ужурулг бис. Одагы эки өжүрер, черже таакпы октавазын бодаар херек. Ооң-биле кады печкаларга, суугуларга от салыр үе эгелзэн, ынчангаш ооң хынамчалыг септеттинген болуру чугула айтырылгаларны бирээзи. Аңаа кончуг хынамчалыг болур. Боктан, сизген-ширбиилден, са-рааттардан эвээш эвес өрттер үнүп турар.

Үстүнде айтылган чылда-гааннарны чайладыр дээш Өвүр кожунунун өртке удур № 10 алба-нының кезээ практиктиг хем-чеглерни баш удур ап чорудуп турар. Ынчангаш күсүк, часкы үелерде кожуну девискээринге улуг хемчээлдиг өрттер саны кызырылган. Эрткен чылын 13 өрт демдеглеттинген болза, бо чылын бо хүннерге чедир 3 өрт болган.

Өрттерни чайладырынга кол черни профилактиктиг хемчеглер ээлеп турарын чыл дургузунуң хемчеглери, анализи көргүзүп турар. Өрт айылы үнүп болгу дег

черлерни хыналдага, хайгааралга ап, ол талазы-биле чогуур хем-чеглерни даандырып келген. Суурлар иштинге бок, бок сизген өрттедирин хораан. Ол ышкыш ээн тудуглары, үрелген бажыңнарны, электри четкилерин, газ ханды-рылгалыг черлерни, хуу бажың-нарны хыналдага алган. Ногаа болгаш кат-тоорук ажаалдазының үезинде өрт айылын болдур-базының талазы-биле үнүүш-күннүг рейдилерни организастан, чон аразынга тайылбыр ажылын чорудуп турар.

Күсүк, часкы үеде өөреник-чилер походтар чоруп тургаш, өрт болдурбазының дүрүмнерин са-гыыры-биле тайылбыр ажылын чорудуп турар болгаш школа, ясли-сад ажылдакчылары-биле профилактиктиг беседаларны чоруткан.

Албан черлеринге, организа-цияларга график езугаар хынал-даларны чорудуп тура, ол айтырыг талазы-биле чедер-четпес чүлд-дерни айтып, өртке удур дериг-херекселдерни четкелээрин, электри удазыннарнын чаартырып, ооң кожугларын дүрүм езугаар шын кылырын сүмелеп, сагын-дырып турар. Чыл эгезинден бээр 2700 ажыг кижини өртке удур

дүрүмнерге өөрөткен, 119 объект ажылдакчыларына, школаларга лекцияны номчуп, тайылбырны чоруткан. Ол ышкыш өрттен кам-галанырынга хамаарыштыр сес өөрөдигени школаларга эрттир-ген.

Чурттакчы чонга — от хып азы ышталы берзе, доп-дораан «01» телефонче дыңнаткаш, болдунар аргазын ажыглап (өрт өжүрер хе-рексел, элезин, суг), баштайгы хемчеглерни алыры чугула дээр-зин сагындырып каалы. От салып каан суугу азы печканы хай-гаарал чокка каап болбас. Бой-дусче үнүүшкүннөр үезинде ажыг-лап турганы одагы суг-биле төндүр өжүрерин чагыыр-дыр бис. Бичии уругларның от-биле ой-наарын хорууру чугула. Электри херекселдерин кичээнгейлиг ажыглаар болгаш хөй санныг херекселдерни чаңгыс розеткага кожуп болбас дээрзин утуп болбас. Мындыг янзылыг бөдүүн дүрүмнерни сагып чоруур болза, өрт айылындан чайлап болур.

С. КОНЧУК,
Өвүр кожунунун өртке удур 10 дугаар кезээниң даргазының оралакчызы, иштики албанның капитаны.

Москвадан медээ КҮРҮНЕ ДУМАЗЫНДА ДЕЛГЕЛГЕ

РФ-тиң Күрүне Думазында Санкт-Петербургуң чурукчузу Андрей Мархотиниң «Гунээ-чойней хүрээзи. 90 чыл эрткен соонда» деп чурук делгелгези ажыттырган. Ол үеде хаанныг Россияның девискээринге ажыттырган бирги сарыг шажын хүрээзиниң төөгүзү болгаш амгы үеде байдалы чүгле төөгүчүлери-ниң, шажын, уран чүлүлүлүр-нүң, ажылдакчыларының эвес, калбак хөй-ниити массазының кичээ-нгейин хаара туткан.

1915 чылдың август 15-те хү-рээни арыглаан соонда, «Бүгү ка-чыгдааннарга Будданың Өөре-диниң чырыктыгы үндезини» — Гунээчойней деп атты ол алган. Совет эрге-чагырга үезинде хү-рээниң бажынын күш-культура баазы, радиостанция, зоология институтунуң лабораториязы кыл-дыр ажыглап турган. Чүгле 1990 чылда буддист шажынчыларның чаңгыс эвес удаа негелделерни шыңгыы тургүзүп келгенден, хүрээни чүдүкчүлөргө эгиткен.

«Кадыкшыл» национал төлевилел

ЭМЧИЛЕРГЕ ӨӨРҮНЧҮГ
Россия Федерациязының Чазаа эмнелге ажылдакчыла-рынга таарымчалыг хоойлунуң төлевилелин ажылдап кылганы — эмчилерге өөрүнчүг медээ болуру чугаажок.

Ук төлевилел эмнелге ажыл-дакчыларының «Кадыкшыл» на-ционал төлевилел езугаар ап ту-рары шалыңына немелде төле-вирлерни узун хуусаалыг ээлчег-лиг болгаш аарып турганы дээш шөлзө үезиниң акшазын санаа-рынга кириштиериниң дуга-йында доктаал Татьяна Яковлева сен-тябрь төнчүзүндө дыңнаткан тур-ган. Ынчангаш удавас эмнелге ажылдакчыларының национал төлевилел езугаар ап турар немел-де төлевирлерин-биле анаа шалы-нын катый санааш, шөлзө акшазын санаар апарырга идегеп болур-дур. РФ-тиң Кадык камгалаал, со-циал хөгжүлдө яамызының сайы-ды М. Зурабов мурнунда база ук немелде төлевирлер чоорту анаа шалыңче кирип, доктаамал төлет-тинер шалың акша болу бээриниң дугайында чугаалап турган. Ын-чангаш национал төлевилел езу-гаар ап турар немелде шалыңның сөөлүндө барып соксай бээрин-ден корткан херзэ чок. Амгы хүн-нерде участока терапевт эмчи 26 хире муң рубль шалың ап турар болза, эмчи сестразы 13 муң хире-ни ап турар. Оларның амгы үеде шөлзөзүн санаарда немелде төле-вирлерни (эмчи — 14 муң, сестра — 7 муң рубль) санавайн турар. Ын-чангаш кээрзе, шөлзө акшазы амгы үеде национал төлевилел езугаар немелде акша-биле катый алыр ортумак шалыңындан ылгал чок болуп турар-дыр.

МӨӨРЕЙ ЭГЕЛЗЭН

«Кадыкшыл» национал тө-левилелди эң-не эки чырыдары дээш массалыг информация чеп-сектериниң аразында мөөрей Россияга эгелей берген.

Мөөрейге парлалгага, интер-нет-үндүрүлгелерге, радио, теле-виденинге 2006 чылдың сентябрь 1-ден октябрь 31-ге чедир үнген материалдарны кириштирип болур. Мөөрейге кириши-биле чагылгаларны октябрь 31-ге чедир хүлээп алыр. Мөөрейниң органи-затору — МИЧ ажылдакчыларының бүгү-российжи ниитилел органи-зациязы МедиаСоюз. «Мөөрейниң кол сорулганы — журналистерниң национал төлевилелди канчаар үне-леп турарын илередири, ук темага шыңгыы болгаш шынарлыг хамаа-рылганы чедип алыры. Ынчангаш кадык камгалаал темазын эконо-мика болгаш политика темалары ышкыш деңгелге чедирери» — деп, МедиаСоюзтун вице-президенти Елена Зелинская дыңнаткан. Мөө-

Делгелге авторнун кончуг кы-зымак, чүткүлдүг элзэн каш ай-ларның дургузунда ажылдап кел-гениниң ачызында тыптып келген.

Күрүне Думазының Культура талазы-биле комитединиң дарга-зының бирги оралакчызы А.Тя-гунов делгелгени ажыдып тура, ооң төөгү болгаш культура тала-зы-биле онза ужур-дузалыын айтыкан. Чалаткан аалчылар — Чөөн чүктү шинчилээр музейин, Санкт-Петербургуң хүрээзиниң ла-мазы, ол ышкыш делгелгениң ав-тору чурукчу А.Мархотин олар чүве чугаалааннар.

Бо делгелге Тыва Респуб-ликадан депутат Ч.Ч.Д. Ондарның эгелээшкини-биле ажыттылганын болгаш идегелге дуганы чед-диргенин демдеглээр чугула. Санкт-Петербургуң бурят куль-тураның «Ая-Ганга» ниитилелиниң кежигүннери боттуг дузаны чед-дирген, оларга өөрүп четтирге-ниниң чылыг сестерин чугаалаан.

Айлана ОНДАР.

реге «Кадыкшыл» национал төлевилелди боттанып турарына хамаарышкан материалдарны парлалгаже болгаш эфирже үндүрген регионнарның парлалга үндүрүлгелери, телеканалдары, радиостанциялары, медээ агент-тилелдери база федералдыг бол-гаш регионалдыг деңгелдин Ин-тернет-МИЧ-тери, тускай меди-цина МИЧ-тери киржи болур. Мөөрейни РФ-тиң 7 федералдыг округтарында эрттирип турар. Округ бурүзүнге бодунуң жюризи бар. Тиилекчилер 10-дан 60 муң рубль чедир шанналдарны алыр. Нитизи-биле 30 шанналдарны тыпсыр. Мөөрейниң түңгөлдерин байырлыг байдалга Москва хоо-райга декабрь айда чарлаар бол-гаш, шанналдарны тыпсыр. Делге-реңгейи-биле мөөрейниң дуга-йында МедиаСоюзтун сайтындан көрүп болур: www.mediasoyuz.ru.

ГРИППКЕ УДУР 114 МУҢ КИЖИНИ ТАРЫП

«Кадыкшыл» национал төле-вилел езугаар чорутуруп турар немелде иммунизацияны аайы-биле Тыва Республикаже федералдыг төптөн гриппке удур тар-ылганы чорударына «Грипп-пол» деп 114 муң хемчээлдиг вакцинаны чоруткан.

Ооң-биле катый чаңгыс катап сыкырттыр шприцтер база бар. Вакцианың составынча амгы үеде чон ортузунда непереп турар болгаш Бүгү-делегейниң кадык камгалаал организациязының 2006-2007 эпидсезонга таарымчалыг деп тодаратканы А/Н.Каледония/20/99(H1N1), А/Висконсин/67/05(H3N2), В/Малайзия/25-6/04 хевирлер киригенин.

Ук вакцина-биле уруглар сад-тары барып турар чаштарны, 1-11 класстарның өөреникчилери, өөрөдиге адырының ажылдак-чылары, 60 хардан улуг назы-лыгар болгаш школа назыны четпээн уруглар садтары барбайн турар уругларның тарылгасын чорудар. Эмнелге черлериниң удуртулгасындан вакцинаны да-рый алгаш, тарылга чорудар ужу-руг чоннун 95 хуудан эвээш эвес кеззэн декабрь айга чедир хаара тудары негеттинер. Херек тавар-ылгаларда тарылгаларны кат-таштыр чорудар көрдүнгөн азы мага-боттуң аңгы-аңгы кезекте-ринче аңгы-аңгы шприцтер-биле аңгы-аңгы вакциналарны тарыыр: грипп + краснуха + гепатит В, грипп + краснуха грипп + гепатит В. Тарылгаларның хүннери аңгы-лажы берген болза, тарылга аразы 1 айдан эвээжэвес ужурулг. Ын-чангаш бо удаада республиканың чурттакчыларының аарылгаларга удур камгалаалы сула кезии иде-гелди камгалаал адаанче «Кадык-шыл» национал төлевилелдиң ачызында киргени ол.

Надежда САТ.

Олимпийжи программа — боттаныышында

ТЫВА СПОРТЧУЛАРНЫҢ КИРЖИЛГЕЗИН ҮЗҮП БОЛБАС

Эрткен неделяда республикага олимпий оюннарының үш дакпыр, делегейниң тос, Европаның он ийи дакпыр чемпиону, Россияның Маадыры Александр Карелин ажыл-агыйының айы-биле чорааш барган. Тоолчаан мөге республиканың чамдык спортчу объектилеринге четкеш, ында байдалдар-биле танышкан, а Кызылда дүрген тутунар спорткомплекс тудуунга чорааш, ында тудуг жылдарының хүлээникчилеринге хамаарыштыр харын-даа элээн шыңгыы шүгүмчүлелдерни кылган.

ТР-ниң Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилениң директорунуң оралакчызы Алексей Сандан-биле бистиң бөгүнгү чугаавыс ол улуг комплексте ажылдар дугайында эвес, а ук спортчу орду ажытына берзе, аңаа белеткенип болгу дег тыва спортчулар, оларның иштинде олимпийжилер дугайында болур.

— Алексей Семенович, республика бо чазын чоокку үш чылдың ээлчеглиг олимпийжи программанын хүлээп алган болгай. Ооң кол сорулгазы чүл?

— Шак мындыг программаның кол сорулгазы — спортчуларны дараазында олимпий оюннарынга белеткээри болур. Бистиң республика чурттуң чеже-даа биче субъектизинге онаажып турза, боттарыныстың чоргаарлары олимпийжилеривис бар апарган.

Олимпийжилерни белеткээр программаны чүгле Тыва эвес, а барык бүгү регионнар хүлээп ап турар. Чурт деңгелинде база улуг программа бар. Оларны бир олимпиада доостурга-ла, дараазында оюннарга белеткелди эгелээри-биле улаштыр хүлээп алыр. Чижээ, бистиң республиканың олимпийжи программанын сорулгазы —

киржип болур хире кордакчыларга спортчу дериг-херекселдерни садып алыры, оларның чурт, дип болгаш делегей чергелиг маргылдааларга киржилгезиниң сургакчылаашкын акша-хөреңгизиниң айтырыгларының шиитпирлээшкини нарыдап келир.

— Чижээ, республиканың олимпийжи амгы программасы бо чылын тодаргай чүнү шиитпирлеп турарыл?

— Чамдык улустуң бодап турары ышкаш, бо программада хей акша көрдүмээн. Бо чылын 500 муң рубльге спортчу дериг-херекселдер садып алыры көрдүнген. Оларны агентилелге садып бээри-биле тендер садыглаашкынын чарлаан. Чижек кылдыр мындыг чүүлду кирип болур мен: Е. Дастай келир олимпиадага чурттуң адын камгалап киржип болур кол кордакчы. Аңаа эки шынарлыг, даштыкы чаа ча садып

программаже кирип турар бе?

— Спортчуларның маргылдааларга киржилгелериниң чарыгдалдарын, ооң иштинде орук, аш-чем болгаш инструкторларга төлевирлерни агентилел аңгы үндүрүп турар.

— Бистиң шыырак спортчуларывыс амдыызында олимпий оюннарының чүгле ийи хире хевиринге киржип болур аргалыг деп билир бис.

— Спорттуң ийи хевиринге олимпийжилерни белеткээр сорулгалыг бис. Ол дээрге республикада элээн неперээн хостуг хүреш биле ча адарының спорту болур. Бо хевирлерге көргүзүг-

Европа болгаш делегей чемпионаттарына чедишкенин киришкеш, чурттуң олимпийжи командазының составына турушту быжыглап алыр ужурлуг. Ооң соонда Олимпий оюннарынга дорт белеткел эгелей бээр.

База бир идегеливис Елена Достай болгай...

Еленаның үшкү олимпиадага киржир аргазы бар. Ол Тываның «алдын» кызы-дыр, а үшкү олимпий оюннарынга киржири дээрге, шуут спортчу маадырлыг чоруктур. Ча адарына Россияның херээжен спортчуларының олимпийжи чыынды командазынга 3 кижиге турар. Ынаар ийи тыва спортчунуң кирери берге боор, ынчалза-даа дуржулгалыг болгаш

киришсе, делегейниң шыырак инвалид спортчуларының санынче кирер. Сылдыс бистиң паралимпийжи идегеливис-тир.

— Келир олимпий оюннарынга чурттуң, а ынчап кээрге, Тываның адын камгалап киржип болур спортчуларның аттары колдуу билдине берди ышкаш...

— Соңгаарда хоорайларже керээлер-биле чоруй барган тыва спортчу оолдар база бар дээрзин утпас ужурлуг бис. Чижээлээрге, Аян-оол Ондар, Аяс Делгер-оол (Красноярск край) болгаш Артыш Домбулак (Кемерово облазы) амгы үеде ол субъектилерниң олимпийжи программалары-биле белеткенип турар. Чурттуң мөгелериниң аразында билдингир апарган бо оолдарывыс чоокку чылдарда делегейниң спортчу ареналарына эки көргүзүлгелерни чедип алза, ол девискээрлерден олимпиадаже үнүп болурлар.

Элээди оолдар аразында Европаның эрткен чылгы чемпиону Опан Сат бар-дыр. Ол база олимпийжи идегел-дир. Ынчалза-даа ооң мурнунда улуг спортчулар аразынче төлептиг кирип алырының шаптараазыны турар. Чамдык аныяк мөге оолдар улуг спортчулар категориязынче шилчээш, сагыш-човаашкындан азы коргуушкундан «сынып» болур. Опан Сат бо шаптараазынны эки эртип алзын дээш ажилдаар бис.

2006-2007 чылдарда делегей чергелиг улуг маргылдааларга чедишкенин киришкен спортчулар, ооң иштинде тыва спортчулар, Россияның олимпийжи чыынды командазынга кандидаттар кылдыр санадыр. Оларның аразындан эң-не дээрелерин чурттуң олимпийжи программасы-биле тузтузунда белеткей бээр. Чүге дээр, спорт дээрге улуг политика-дыр. Ынчангаш чурттар Олимпий оюннарынга чедишкенин киржир сорулгаларны боттарының спортчуларының мурнунга салып турары ол. Спортчулары эң хей медальдар чаалап алган чурттарның

леривис база багай эвес. Спорттуң өске хевирлеринге шыырак оолдар, уруглар көстүп келзе, оларның белеткели чүгле 2012 чылдың программасынче кирер апаар.

— Республиканың олимпийжи программасы езугаар каш кижиге белеткенип турарыл?

— Ча адарына болгаш хостуг хүрешке шыырак спортчуларның даңзын тургускаш, ТР-ниң Чазааның доктаалы-биле бадылап каан. Хостуг хүрешке республикадан сес кижиге, ча адарына чеди кижиге белеткенип турар. Олар 2006-2007 чылдарның янзы-бүрү улуг маргылдааларына чедишкенин киржип, эки көргүзүлгелер болур ужурлуглар, азы дорту-биле чугаалаарга, тыва спортчулар боттарының хевирлеринге чурттуң шыырак спортчулары бис деп чүвени бадыткаар ужурлуглардыр ийин. Ийи чыл бурунгаар эрткен олимпий оюннарынга белеткел үезинде бистиң спортчуларывыс Елена Достай биле Лариса Ооржак боттарының хевирлеринге чурттуң шыырак спортчулары деп чүвени бадыткап шыдааш, бүгү делегейниң дээди спортчу оюннарынга киришкенер болгай.

— Лариса ам база бистиң олимпийжи идегеливис деп санап турар бис бе?

— Улуг херээжен спортчулар аразына ооң баштайгы салгылары, базымнары чаа эгелээн. Ынчалза-даа ол херээженнер аразында Европаның «Эң шыырак мөге» атты, ол ышкаш «Алдын курну» чаалап алган. Лариса эрткен чылын алды улуг маргылдаага киришкеш, бежинге чемпионнаан. Ол спортчуга, ылаңгыя аныяк кижиге канчаар-даа аажок аар чүк-түр. Кижиниң организми база пат туруптар, ынчангаш бо чылгы улуг маргылдааларга ону дыка кириштирбээн бис. Л. Ооржак 2008 — олимпийжи чылда чурттуң мөге кыстарының аразында кымдан-даа күштүүн бадыткап, хамык-ла салым-чаянын көргүзөр ужурлуг. А ол 2007 чылда

чурттуң эң шыырак херээжен ча адыкчызына санадып турар Елена дараазында олимпий оюннарынга киржиринге 100 хуу идегеп турар бис.

— Ча адарының спорттуңа чурттуң олимпийжи чыынды командазынче кирип болур өске тыва спортчулар база бар ышкажыл?

— Кызылдың №5 ортумак школазының өөреникчизи Сонамаа Куулар өөреникчилер аразында Европа чемпиону атты чаалап алган. Ооң белеткели бистиң деткимчевистен, эки белеткээривистен кончуг хамааржыр.

Ча адарына инвалидтер ара-

зында Россияның дорт дакпыр чемпиону Сылдыс Чүргүй-оол бар-дыр. Ол бо чылын бир дугаар даштыкы чуртка эрткен улуг маргылдаага — Европа чемпионатына киришкеш, алдыгы черни ээлээн. Эрткен паралимпийжи оюннарда Россия бодунун ча адыкчыларын чорутпаан. Ам олар Тывада шыырак ча адыкчызы бар деп чүвени билдирлер, ынчангаш чүвени канчап билдир, дараазында паралимпийжи оюннарже чурт бодунун ча адар спортчуларын чорударын шиитпирлээр чадавас. Ынчан Сылдыс аңаа ылап-ла киржир апаар. Ол бо чылын делегей чергелиг маргылдааларга чедишкенин

ат-алдары делегейге алгыыр, ол чорук күрүнениң бай-шыдалдыын, күчү-күжүн бадыткаар. Кыдаттар Пекинге эртер Олимпиадага чаалап алган үнелиг медальдарының саны-биле тиелекчи болуп үнер бис деп анаа эвес чугаалап турарлар болдур ийин. Ол азиат бурунгу күрүнениң бөгүнгү экономиктиг болгаш спортчу шалыкын хөгжүлдези делегейниң бүгү чурттарын ам безин кайгадып турар.

Юрий КӨК-ООЛ чугаалашкан.

Чуруктарны Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ архивинден алган.

2008 чылда Пекин хоорайга эртер чылгы олимпий оюннарынга тыва спортчуларны эки белеткээш, аңаа кириштирерин чедип алыры болур.

— Сорулга амыр эвес, а ылап-ла олимпийжи күженишкенин негээр апаардыр.

— Ынчанмайн канчаар. Бир эвес республика мындыг программа хүлээп албаса, Россияның Олимпийжи комитетиниң олимпийжи программалары болгаш спорттуң янзы-бүрү хевирлериниң федерациялары-биле ажылдаары берге апаар. Ынчан олимпиадага

алыр дизе, бо хүннерде безин эвээш дизе, 2 муң доллар азы 76 муң рубль негеттинер. Олимпиаданың киржикчилери дериг-херекселениң талазы-биле техниканың сөөлгү чедишкенин-биле «чепсегленген» турар ужурлуг болгай, а ол чокка, эки түңнел көргүзүп шыдавас сен.

— Республиканың шыырак спортчуларының, ооң иштинде дараазында олимпий оюннарынга кордакчыларның, ында-мында черлерде эртип турар улуг маргылдааларга киржилгезиниң чарыгдалдары олимпийжи

ЧОН БОДУНУҢ ШИЛИЛГЕЗИН

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

Бо соңгулда участогунун девискээринде чурттап турар чамдык соңгукчулар бадылаар дээш чедип келирге, даңзыда оларның фамилиязы, ады чок болганын бистерге хомудап чугаалап турдулар. №2 Серебрянка кудумчунун 62 дугаар бажында чурттап турар Эрес-оол Ондар мындыг байдалга таварышкан. Бо дээрге соңгулда участогунун четпес ажылы-дыр, бажыңга кээп турган улус, чүге даңзыда мээң адым кирбейн барганыл, ооң чылдагаанын кижги билбес-тир. Мындыг четпестерни моон соңгаар болбурбас болза эки-дир деп, соңгукчу чугаалап турду. Шынап-ла, харын хамааты кижиниң ады даңзыга кирбейн бары ооң сагыш-сеткилинге дыка берге болуру чугаажок. Чамдык ады даңзында кирбээн соңгукчулар «Бадылаас мен дээш» чоруй баар таварылгалар турар боор чүве

болгай. Четпес ажыл мындыг берге байдалга чедирер-дир.

Чүльдүм №14 соңгулда участогу. Манаа соңгукчулар хүндүскүнүн 14 шакка чедир кончуг идепкейлиг бадылаан, дүш соонда ол сулараан-даа болза, соңгукчулар үзүктелишкн чокка кээп, бадылап турганнар.

Соңгулда участогунун даргазы Аяна Монгуштан бадылаашкын кайы хире чоруп турарын сонуургап айтырган бис.

— Соңгукчулар бадылаашкынга идепкейлиг киржип турлар. Бистиң соңгукчулар даңзында 2290 кижги кирген, немелде даңзыда кирген соңгукчулар база бар, ынчангаш оларның саны үш муң ажа бээр. 14 шакка чедир 528 соңгукчу кээп бадылаан, бо дээрге соңгулда участогунун соңгукчуларының 20 хуу бадылаашкынга киришкени ол. Соңгукчуларның кээр турарындан алгаш көөрге, бадылаашкын шагы төнгүжеге

чедир даңзыда кирген соңгукчуларның чартык хире хуузу бадылаар деп түннелди үндүрүп тур бис — деп, Аяна Олеговна бистерге тайылбырлады.

Соңгулда участогунга бадылаары-биле чедип келген чамдык соңгукчуларның аттары даңзыда чок болганын маңаа айтыр апаар. Соңгулда участогунун мырыңай чанында чуртталга бажыңнарының чурттакчыларының аттары безин чогу илерээн, ол соңгукчуларга эпчок байдалды тургусканы билдингир. Бо дээрге соңгулда участогунун ажылдакчыларының четпес ажылының түннели-дир.

Красноармейская кудумчунун 102 дугаар 96 өг-бүлө чурттап турар бажыңының хөй санныг соңгукчулары моон мурнунда соңгулдаларда Строительный соңгулда участогунга бадылап турганнар. Бо соңгулдаларда ол бажыңның чурттакчыларын Чүльдүм соңгулда участогунга бадылаар кылдыр шилчиткен. Ону бажыңның чурттакчылары билбээн, бо дугайында оларга кым-даа таныштырып, тайылбырлаваан. Ынчангаш олар өөрөнгөн чаңчылы-биле эрги соңгулда участогунга бадылаары-биле чеде бээрге, Чүльдүм соңгулда участогунче шилчидипкен болган. Орта соңгукчулар таарзынмаан, база-ла соңгулда участогунун ажылдакчылары чемелээшкнге таварышкан. Оң уржуундан чамдык чурттакчылар бадылаашкынга киржиринден ойталап-даа турганнар. Бо четпестер соңгукчулар ортузунда суртаал ажылының кошкан херечилер турар-дыр, мооң чылдагаанындан элээн каш соңгукчуларның бадылаашкынын чидирген-даа чадавас бис.

Кызылдың Чехов №15 соңгулда участогу хоорайның 15 дугаар школазының улуг залында «киир бижиткен». Мурнунда чылдарда эртип турган соңгулдаларның түннелдери-биле алырга, бо девискээрге чурттап турар соң-

гукчуларның идепкейи ындыг-ла кончуг эвес. Соңгукчуларның хоойлуда көрдүнгөн бадылаар 43 хуу бедигээжин маңаа каш удаа ажып шыдавайн турганындан мурнунда чылдарда чаңгыс эвес соңгулда бо участокка эртпейн турган таварылгалар бар. Бо удаа байдал кандыг эвес дээш сонуургап чедип чордувус. Чүге дизе, Кызылдың чамдык соңгулда участоктарында соңгукчуларның идепкейи мурнунда чылдарнынга бодаарга, элээн бедик кылдыр биске сагындырды.

Хүндүскүнүн 15 шак 00 минута. Соңгулда участогунга соңгукчулар ийи-чаңгыстап кээп турлар. Оларның кончуг идепкейлиг үези эртенги болгаш дүштеки шактарда эрте берген деп болур. Школаның улуг залының бир талазында участок соңгулда комиссиязының кежигүннериниң дужунда барык бүгү партияларның хайгааракчылары саадапкан олурлар. Бадылаашкын үезинде хоойлу үрээшкенин олар амдызында демделевээнин болгаш оларның талазындан кандыг-даа негелделер чок болуп турарын билип алды-

чыттылар. Чүү дээрлер ирги дээш айтырдывыс: «Кайы хире, кым дээш соңгудунар, а бис канчаар бис?» «Ол дээрге бистиң херээвис-тир, а силер боттарыңар билиңер» деп, оолдарның бирээзи шала шириин харыылады. А бир кыс ырап бар чоруй, «Амыдырал дээш соңгудувус» дей-дир. Оон шала улгадыксай берген кижги (адын адавады) мынча дидир: «Компартия». Үшкү соңгукчунун харыызы бо, ады Виктор: «Адым даңзыда чок болду». «Чаңгыс демниг Россия» болбайн канчаар — деп, дөрткү кижги тода чугаалап кагды.

— Силерниң, Кочетов кудумчунун, идепкейлии аажок-тур силер. Алды хуудусту долдуруп кааптым — деп, бистиң бюллетень-неривисти ап бергеш, комиссия кежигүнү аныяк, чараш херээжен кижги өөрээниг чугаалады. — Ийе, бистиң участогувуска соңгулдалар эрткен деп санап болур, улус хөй кээп турар. Хуу оранчок ашкан — деп, айтырывыска харыылаар болду.

Ийи кабина бар. Беш-алды-даа кижги оочурлап тур. «Үш-дөрттү-

выс.

Бо Чехов №15 соңгулда участогунун соңгукчулары ТР-ниң парламентазынга республиканың партияларындан аңгыда, Чеховтун №23 чаңгыс мандаттыг соңгулда округундан Төлээлекчилер палатазынче ийи кандидаттан бир кижини, а Төптүн №3 чаңгыс мандаттыг соңгулда округундан Хоойлужудулга палатазынче үш кандидаттан эң төлөпиг кандидаттарыны бадылап алыр уjur-лулар. Бистиң барып турган үевисте бо соңгулда участогунун соңгукчуларының даңзыынче кирип турар 457 кижги бадылаан (25 хуузу) болду. Ынчалза-даа бадылаашкыннарның төнчүзүнге чедир бадылаашкынның бедигээжин ажып эртип шыдаарыңга соңгулда комиссиязының кежигүннери бүзүрелин илереттилер. Бистер база «ол ындыг-ла болзунам» деп бодал-биле соңгулда участогундан чоруптувус.

№12 соңгулда участогунга кежээликтей 6 шак үезинде чедип чорувуста, чаа соңгаан хевирлиг, студентилер-ле турган боор, чаа бадылаан ийи оол, ийи кыс эртип

даа кылып кагбас» деп сарыг баштыг херээжен кижги химиренди.

Өттүр көстүп турар хааржактарже долдуруп алган бюллетень-неривисти суп кааш, спорт залының бир ханазын долдур чыгыы ээлээн столдарда хайгааракчы-

КЫЛГАН

ларга бардывыс. Дөрт-беш аныяк кыстардан: «Че, кандыг-дыр, хоой-луга дүүшпес хире чүве болду бе?» — деп айтырдывыс. «Чок» диштилер. «А еске, дөө ол, хайгааракчылар ындыг-мындыг деп айтырыг көдүрген ирги бе?» — «Чок, эскербедивис».

Соңгуп чорааш билгенивис ындыг болду.

***

Кызыл хоорайның Ангарский № 29 соңгулда округуна октябрь 8-те соңгулдаларга үнүн берип бадылаар дээн чон эртенден эгелеп шуужуп эгелээн. Ол Кызылдың № 5 ортумак школа-гимназиясында турар. Каат бажыңардан бөлүк-бөлүк болуп кээп бадылап турган улус-чон кайы партияны деткип турарын сонуургап чугаалаштым.

Зинаида Монгуш, ажылчын: — Соңгулдалардан черле чыда кагбас кижилер мен. Бөгүн база эртежик-ле соңгуур дээш кожоларым-биле кады чедип келдивис. Эскерип турарымга, бо соңгулдаларже чон аажок идепкейлиг кээп турар чүве-дир. Ылаңгыя аныяктарның хөйү-биле кээп турары эки-дир. Аныяк улус политиканы сонуургап турар апарганы көскү-дүр. Бистер бөдүүн ажылчын кижилер безин амыдырал-чуртталганың чогумчалы соңгулдалардан, шын шиллелген дыка хамааржыр дээрзин билитурар бис. Мен амдызында амылдавайн турар мен, ийи хар чедип оор өпөям-биле бажында оруп тур мен. Социал айтырыгларны көскүзү-биле экижидер сорулганы салып турар «Амыдырал партиясы» дээш бадылаар мен. Төп телевидениеден каш хүн бурунгаар Сергей Мироновтуң интервьюзун дыңнадым. Ие-чаш, улуг назылыглар, чединмес амыдыралдыг кижилерге хамаарыштыр, оларның амыдырал-чуртталгазын экижидер талазы-биле дыка-ла эки сорулгаларны салып турар партия чорду. Ынчангаш ол дээш үнүм бээр дээш келдим.

Анатолий Ооржак, электрик: — Мен «Чаңгыс демниг Россия» дээш бадыладым. Алдарлыг чаңгыс чер-чурттуувус Сергей Күжүгетович Шойгу мээң эң-не хүндүлээр болгаш чоргаарланыр кижим чүве. Соңгулда мурнунда ол Тывага кээп чорда, парлалга болгаш радио, телевидение дамчыштыр ооң базым бүрүзүн эрттирбейн сонуургап номчуп, дыңнап турдум. А ооң соонда театрга ужуражылгага база бардым. Ооң сөзүңге чүс хуу бүзүрээр мен. Ол сөглээн сөзүңге ээ болуп шыдаар, бүзүрелдиг кижилерниң бирээзи деп санап чоруур мен.

Татьяна Холмогорова, садыгжы: — Мен хүндүткелдиг коллегавыс Эдуард Наксылдың удуртуп турары «Россияның патриоттары» партия дээш бадылаар мен. Чаа

партияда ол ышкаш аныяк, энергиязы четчир, шимченгир, чогаадыкчы улус хөй деп билип турар мен. Олар амыдыралды экижидер дээш чаа күш-биле ажылдаар, чоннуң бүзүрелин чаалап ап шыдаар деп бодап турар мен. Ооң садыг четкилери кайы хире өзүп турарын садып алыкчылар билер. Ажыл-агыйны ынчаар удуртуп шыдаар кижилер бөгүн амыдыралды экижидип шыдаар.

Соңгукчуларның чамдызы кым дээш, кайы партия дээш бадылаарын чугаалап бербес, чажыраар-даа боор чорду азы ам-даа шилип албааны ол чүве ийикпе. Ынчалза-даа чоннуң хөй кезии «Чаңгыс демниг Россия» дээш бадылаарын чажырбайн чугаалап турдулар. Ниитизи-биле түңней араак чүнү чугаалап болурул дээрже, чон бодунуң үнүндөн хөй чүүл хамааржыр дээрзин долузу-биле медегер билип турар апарганы өөрүнчүг. Ынчангаш бо соңгулдалар эки эрткен дээрзинге идегер бар.

***

Кызыл кожуунуң **Сукпак сумузуңуң девискээринде №96, 97 соңгулда участоктары** бар. Сумунуң Культура бажыңында №96 соңгулда участогунга келиривиске, ооң ишти-даштында бадылаан болгаш амдызында бадылаваан соңгукчулар элээн хөй болдулар. Чамдыктары бөлүк-бөлүк кылдыр аңгы-аңгы черлерде чыгып тургулап алган, соңгулда кампаниязының «сөөлгү медээлери»-биле солчуп турлар.

Сукпакчылар бо удаа республика соңгулда округундан бир төлептиг партияны, Төлээлекчилер палатазынче №83 соңгулда округундан бир депутатты, Хоойлужудулга палатазынче Кызыл кожуунуң чаңгыс мандаттыг №13 соңгулда округундан база бир депутатты соңгуп ап турганнар. Округ бүрүзүндө кордакчылар даңзызы альтернативтиг кылдыр тургустунганын маңаа демдегеп каалы.

Сукпактын №96 соңгулда участогунда ниитизи-биле 1334 соңгукчу бар. Оларның идепкейи черле шору дээрзин ол участок комиссиязының даргазы Марта Донгак биске бүзүрети. Мурнунда чылдарда эртип турган соңгулдаларга соңгукчулар 75-80 хуу ыяап-ла киржип турган. Бо удаа база көргүзүг ол хире болурунга соңгулда участогунуң даргазы бүзүрелин илеретти. Ынчалза-даа бистер сөстөргө эвес, а фактыга бүзүрээр улус болгай бис, ынчангаш соңгукчуларның бадылаан ниити санын тодаратывыс. Соңгукчулар дүштекинниң 13 шакка чедир бадылаашкын бедигээжи болур 33 хууну ажа бээриниң кырында келген болдулар азы ниити соңгукчуларның

401-и бадылапканы илереди.

Бис соңгулда участогундан чоруп турдувуста, соңгукчулар уурук-сууруктап кээп-ле турлар. Оларның бадылаашкыннарын партияларның болгаш кандидаттарның бүзүретириг кижилери кыдыындан кончуг оварымчалыг хайгаарап артып кагдылар.

***

Элегес-Аксының №99 соңгулда участогун. Элегес-Аксы суур республиканың найысылалындан чээрби тос-ла километр черде турар. Хайымныг улуг орук белдири черде бо суурнуң ады сөөлгү чылдарда оон каш-ла километрде хөмүр-даш уургайы-биле дагын катап холбашкан. Тываның экономиктиг хөгжүлдезинге чаа бурунгаар базымны кылырынга улуг салдарлыг болур Элегес-Аксының хөмүр-даш уургайының ажылын «диргизерин» ТР-ниң Чазаа мурнунда чылдарда-ла көрүп турган. Бедик шынарлыг хөмүр-дашты соңгаарда черлерге садып, республикадан үндүр сөөртүрү-биле Тывага демир-орук тудуун чоокку чылдарда эгелээрин республиканың удуртулгазы база планнаан. Бо улуг төлевилелге «ногаан» орукту РФ-тиң Президентизи В.В.Путин каш хонук бурунгаар Сочиге эрткен делегей чергелиг экономиктиг шуулганга берген соонда, федералдыг Инвестиция фондузу биле РФ-тиң Чазаа база ону улаштыр деткээн. Чүгле республиканың эвес, а ооң иштинде Элегес-Аксы суурнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезинге чаа арынны ажыдып турар бо төлевилелди бо соңгулдаларда киржип турар чамдык партиялар болгаш оларның төлээлери деткип турар. Ынчангаш элегес-аксыжыларның бо соңгулдаларга киржилгези, аңаа шиллелгези, харын-даа бо төлевилелге хамаарыштыр суур чергелиг «биче референдуму» биске бир онза кылдыр сагындырар.

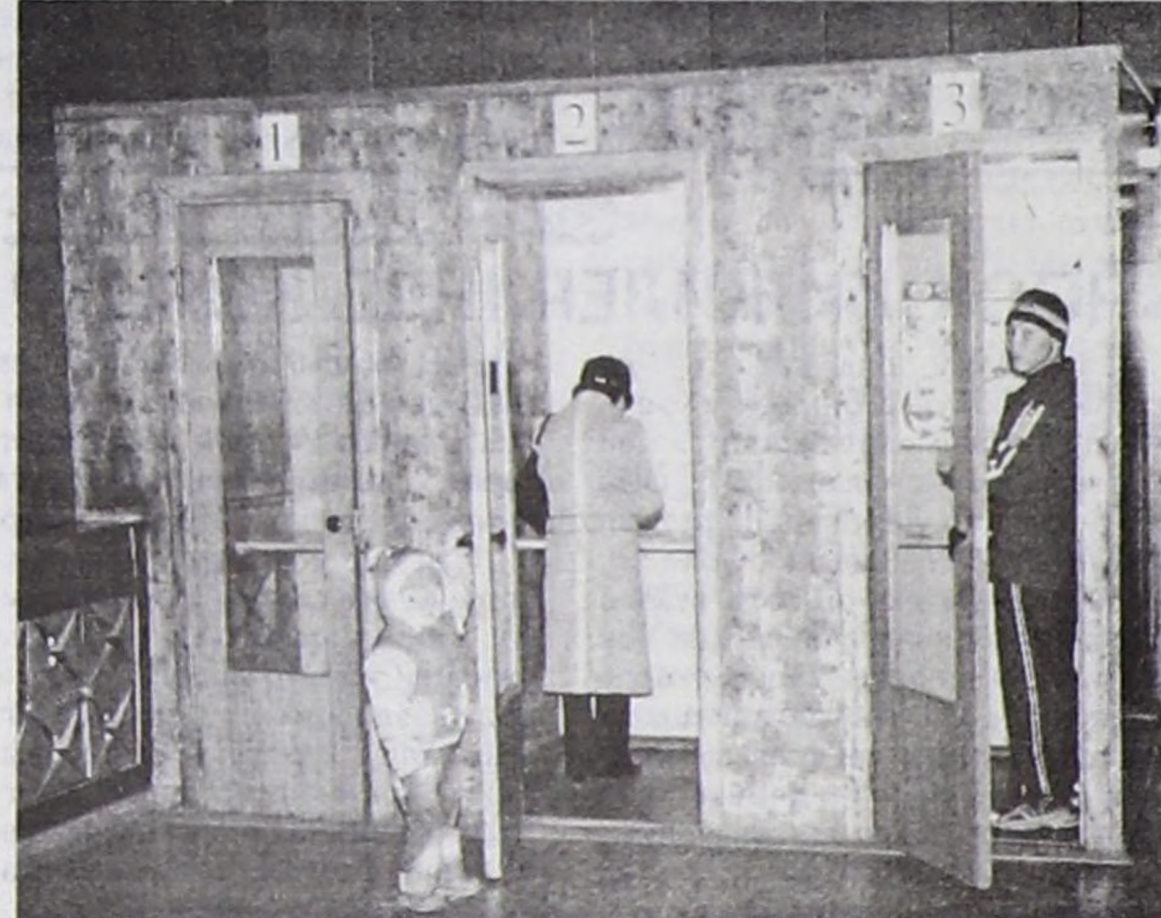
Элегес-Аксының №99 соңгулда участогунда 688 соңгукчу бүрүткеткен. Олар альтернативтиг кандидаттардан ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазынче Шахтернуң №84 чаңгыс мандаттыг соңгулда округундан бир депутатты, Хоойлужудулга палатазынче Кызыл кожуунуң №13 чаңгыс мандаттыг соңгулда округундан база бир депутатты болгаш республиканың соңгулда округундан эң төлептиг партияны соңгуп турганнар.

Бо соңгулда участогун хөй чылдарда удуртуп келген Елена Боровинскаяның чугаазы-биле алырга, суурнуң чурттакчылары идепкейлиг соңгукчулар. Оларның чамдыктарының бадылаашкын үезинде хөлүн эрттир идепкейлиг апарып турарын участка тургаш, көөр аргалыг болдувус. Бир эзир эр соңгукчу бадылааш, бюлетьнерни хааржакче суп чадап кааш, ооң кырынга каапкаш, хая көрүнгөш кылашпап бар чытта, Елена Боровинская негеп тургаш, бадылаашкын документилерин хааржакче суктурду.

Ол үеде азы дүштекинниң 13 шакта Элегес-Аксының №99 соңгулда участогунуң соңгукчуларының 35 хууу бадылапкан болду. Ынчал кээрге, бо суурга соңгулдалар эрткен деп ынчан-на санап болур апарган.

Соңгулда участоктарындан репортажтарны Таан-оол ХЕРТЕК, Светлана БАЛЧЫР, Александр ДЕМБИРЕЛЬ, Юрий КӨК-ООЛ белеткээн.

Чуруктарны Василий БАЛЧИЙ-ООЛ тырттырган.

Эртем болгаш өөредилге

ТЫВА ПРОЗАГА ХАМААРЫШКАН ЧИДИГ АЙТЫРЫГЛАР

Тыва прозаның мурнуку одуруун элээн «Араттың сөзү», «Аңгы-оолдун тоожузу» дээн ышкаш чогаалдар чүгө Тывада, Россияда эвес, а даштыкы чурттарда безин билдингир. Ол бүгү чогаалдар эрткен чүс чылдың шыырак чогаалдары-дыр. Амгы чүс чылдың беш чылының иштинде делегей литературазынче үнүп болгу дег шыырак тыва проза ховар. Калбак чогаал бижип чоруур чогаалчыларның назыны ортумактан өрү.

Тыва прозаның сайзыравайн турарында чылдагааннар-ла хөй. Бир-ле дугаарында — чогаалчыларның сөөлгү он чыл иштинде ном үндүрүп алыр харык-шинээнниң баксыраанында. А үндүрген номнарның тиражи республиканың чонунун санынга хамаарыштыр алыр болза, оранчок эвээш. Сөөлгү он чылдарның сандаргай амыдыралы номчукчу кижиниң ном садып алыр шинээн база харыксыраткан. Ол бүгү ном номчува тыва салгалдың кестүп келгенинге багай салдарны чедирген. Школарда башкылап турар башкыларга өмек-дуза болур ужурлуг ада-иениң талазындан номчукчу кижини кижизидеринге сонургал кошканындан бөгүн мындыг берге байдалга таварып турарыыс бо.

База бир улуг чылдагаан — калбак чогаал бижип салгалды белеткеп албааныыс. Шүлүк бижип турар аныяктар хөй, ынчалза-даа чүгле ийи-чаңгыс улус номун үндүрүп ап шыдаан, оларның тиражи эвээш. А прозага күжүн шенеп чоруур аныяктар хоза. Бүгүдөгү билдингир харын, дораан-на тоожу, роман бижиири болдунмас. Прозаның биче хевирлеринге безин бижип турар аныяктар чок. Ол бүгү литература шинчээчилерин, башкыларны дүвүрөтпес аргажок.

Аныяктарның прозага күжүн шеневейн турарында чылдагааннар база бар. Ону школар, кожуннар, өөредилге черлеринде, редакцияларда литературлук каттыжышкынарның ажылының соксааны азы ындыг-ла кончуг шуудавайн турары-биле тайылбырлап болур. Аныяк чогаалчыларга семинарлар эрттирери, дагдыныкчы быжыглаары сөөлгү үеде көзүлдүр-ле болдунмайн турар. Арга-дуржулга солчуп, аай-дедир чоруп, өске литератураларның чогаалчылары-биле

ужуражылгаларның дугайын чугаалаан-даа ажыы бар бе. Литература институтунче 30 харга чедир аныяктар кирбейн турар. Бир эвес шыырак билигилг, бойдустан салым-чаянныг аныяктарны ынаар өөредип чорутпас болзувусса, тыва литературада проза чогаалынга бижип улусту белеткээри болдунмас.

Республиканың литературлук амыдыралын чырыдып турар «Улуг-Хем» сеткүүл сөөлгү чылдарда санныг тираж-биле үнер апарган. Ол бүгү барымдаалар литератураны сайзырадырынга улуг шаптараазынарны таварыштырып турар. Тыва солуннарда үнүп турар чогаалдарның шынары ындыг-ла бедик деңгелде эвес. Чамдык тыва солуннарны хаап, оларның тиражын кудуладып турары амгы литературлук амыдыралды чырыдарынга канчап-даа таарышпас.

Тыва прозаның сайзыравайн, ооң өске дылдыг номчукчуларга четпейн турары шыырак мергежилдиг очулдурукчуларның көзүлдүр-ле эвээжинде, харын-даа чогуңда. Бир эвес тыва чогаалды, ооң иштинде прозаны суртаал-давас болзувусса, ол чаңгыс черге тапталып туруп бээр. Амгы үеде калбак чогаалды орус, англи дылдарже очулдурууда оригиналдың дылын билер очулдурукчулар чүгле тыва литературада эвес, өске литератураларда база негеттинип турар. Чогаалдың бижиттинген дылын билер очулдурукчу-биле дыл билбес очулдурукчунуң очулгазы улуг ылгалдыг болуру чугаажок. Калбак чогаалды очулдуруу шүлүктен бир янзы болганындан, очулдурукчудан быжыг мергежилди негээр.

Прозаның амгы үезин шинчилээ системалыг ажыл амгы үеде эвээш. Прозага хамаарышкан ажылдар аңгы-аңгы ном-сеткүүлдерде болуп турар. Солуннарда

парлаттынып турар чүүлдерни системажыдары болдунмайн турар. Тываның төп ном саңында прозага хамаарышкан чүүлдерниң чамдыызы картотекаларда көргүстүнмейн турар. Чамдык солуннарның дугаарлары көктээшканде чыгышаан. Мындыг барымдаалар литература, ооң иштинде проза шинчилеп турар улуска шаптыктыг болуп турар.

Тыва прозаны шинчилээ М.А. Хадаханниң ажылындан өске ном амдыызында чырыкче үнмээн. «Тыва чечен чугаа», «Тыва новелла», «Тыва тоожу», «Тыва роман» дээн ышкаш улуг хемчээлдиг литература шинчилелдери — тыва литература шинчилээр эртемниң соңгарлаттынмас сорулгаларының бирээзи. Тыва прозаны шинчилээр дизе, тускай эртемниг улусту аспирантураларга, докторантураларга өөредип амгы үеде канчаар-даа аажок негеттинип турар.

Тыва университеттин чогаал кафедрасында чаңгыс-ла доктор ажылдап турары амгы литератураны шинчилээринге канчап-даа эвээш. Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунда проза-биле ажылдап турар кижичок. Шүлүк талазы-биле шинчилелдер үнүп-даа турар болза, ол оранчок эвээш. Ол безин тыва эртемденнерниң улуг үлүг-хуузу, ону демдеглевес аргажок. Тыва литературара критика талазы-биле шыырак специалист негеттинип турар. Критика талазы-биле специалисти чокку үеде өөредип, белеткел аары тыва литератураның база бир сорулгазы дээрзи билдингир. Критика чокта литература сайзыраас.

Ынчангаш тыва прозаның мурнунда туруп турар чидиг айтырыгларны шиптирлээр үе келген. Ол айтырыгларны дарый шиптирлевес болзувусса, тыва прозаның келир үези ындыг-ла кончуг тодаргай эвес. 30 хар иштинде аныяктарга проза бижииринге деткимче онза чугула. Калбак чогаалга шинчилелдерни чорудуп, чогаалдарның өске дылдарже очулгазының практиказын калбартыры негеттинип турар.

Радион ДОНГАК,
Якутияның күрүне университединиң аспирантызы.

Эрткен өйже эргий көрүп...

Оон бээр 30 чылдар шуужуп эрте бергени ол чоор бе?

1976 чылдың март 12-де Бай-Даг ортумак школазының тургустунганындан бээр 35 чылын солунна эрттирдивис ийин. Ол чылдарда школар юбилейи-даа колдуунда эртпейн турган чүве. А бистиң школавыска юбилей байырлар чылдагаан тыптып келген. Чүл дээрге ол чылын улуг, бичии школаравыстың хамык печкаларын буза шаап, үндүр октааш, суг-биле ажылдаар батареялар салгаш, 1 улуг котельная кылдырган бис. Улуг школага немелде кылдыр б улуг, делгем класстарлыг спорт залдыг чаа школа кожа туттурган бис. Армян тудугжулар Сурмаяли (бригадир), Акоюн, Карапетьян дээш-ле, 10 шаа кижичүве. Кончуг-даа ажылчын оолдар. Эртенгиниң 4-5 шакта тургаш, хүн изигижеге, шудургу-ла ажылдаарлар. Ол үеде сайыдыыс Н.С. Конгар олурган. Ооң дорт удуртулгазы, планнап каан турган тудуу чүве. Тудугжулар кыска хуусаада школаны туткаш, хүлээтти. Кайгамчык-ла ажылдаар төлдер ийин олар. Школавыстың арыг-силли, чаражы кончуг апарды. Өөреникчилер, ажылчыннар, башкыларның хей-ады көдүрүлген. Өөренир, ажылдаар-даа күзелелис, өөрүшкүвүс улуг турду. Ынчангаш-ла школавыстың 35 чылдаан оюн эрттирер дижи бергенивис ол чүве.

Каш сөс-биле ынчангы башкылар коллективин сактып көрээли. Өөредилге эргелекчизи Галина Кызыл-ооловна Арапан, класстан дашкаар ажылдар талазы-биле өөредилге эргелекчизи Клара Соляновна Даваа, парторг Доржу Конгурович Натсак... Коллектив кончуг аныяк, эң улууусу-ла Наталья Дондаловна Лойгу — РСФСР-ниң школаравының алдарлыг башкызы. Галина Кызыл-оовна Арапан, Валентина Кызыл-оовна Натсак, З.Чамданнар, Долкамаа Максимовна, Семис-оол Дмитриевич Бадын-оол, Сарагайлар, У.С.Лойгу, Тою Иргитовна Туванчап дээш, кончуг шыырак башкылар ажылдап турду. Өөредилгээ, уран чүүлге, күш-ажылга-даа мурнууска улус кирибейн турдуvus. «Социалист күш-ажылчы тилекчизи» деп херек демдээн 2 чыл улаштыр меңээ

бергени сактыр-дыр мен.

Сагымда амга дээр артып калган чүве чүл дээрге школаның одаар ыяжын ажылчыннар, башкылар, улуг өөреникчилер-биле (март) часкы дыштанылгада белеткээш, школаның топкап кажазынга долдур чыып алыр турдуvus. Ол ыяшты Тарлашкын өрү Ажык деп черге белеткел турганыыс база дыка солун. Өг бар чүве, таңныыл Хорлуу Лай аңаа турган. Ол топкакты хүнээдир белеткээш, дүн дүжүп кээрге, Далай Деспил-оолдун тракторунун караан чырыдып алгаш, хондур ажылдаптар-ла болгай бис. Изиг шай, мүнүвүс база бар. Баштактанчып, каткы хөглөп турган дүннү эрттирп алгаш, топкакты шуптузун санааш, Лайга хүлээдип кааш чоруп турганыысты бодап кээрге, дыка-ла күштүг, солун, быжыг найыралдыг турган-дыр бис.

Хөмүрнү Самагалдайның сельхозтехниказының начальниги Обревко дээр кижичи-биле машиналарын чугаалашка база чаңгыс түлүк-биле сөөртүп алыр чүве. Ынчан херээжен школа директорлары ийи, чаңгыс кижичи турган. Ынчангаш-ла боор кижичи машина-техника айтырарга, даргаларның дыңнангыры кончуг чүве ийин.

«Чаа орук» колхозтун директору Владимир Туматович база кончуг-ла дорт болгаш төлөптүг кижичүве. Ооң дузазын та чеже көргөн чүве. Школаны суг-биле изидер кылып каарга, кончуг берге чүве электри чырыы, суг сөөртүр машина чокта шуут бергедээр чүве чораан. Улуг чыскаалдарда кочегарларын хынап, уйгу-дыш-даа билбес сен. Суму даргазы Галина Тойбаа, херээженнер даргазы, профком даргазы Раиса Даваевна катчыпкаш, көдээ Советтин уруглар садынын, школаның кочегарларын хынап, улуг чыскаалдарга киржип, мынчаар ак сеткилдиг ажылдап чордуvus.

Амгы бо 65 чыл юбилейге четкеш, доостурган өөреникчилерим, башкыларым, чон, эш-өөрүм-биле ужурашкан болза деп күзелелим улуг.

Алдын-кыс САРЫГЛАР,
30 чыл бурунгар Бай-Даг школазының директору.
Кызыл хоорай.

Чогаалар аразындан

ЧООК КИЖИЛЕРИНЧЕ КӨРНҮР

Ояа Амай-оолдун август 10-да «Шын» солунга бижээ «Хөөр-жүдүлге байырлап эвес-тир» деп материалын номчааш, кончуг шын бижээ-дир деп бодап, деткип олур мен. Шынап-ла, тыва чон, орнукушудулганы дыка-ла өскээр углай бердивис, харын-даа чок болган кижичи орнукушудары көдээ черлерде бөлүк арагалаашкын апарганы амгы үеде чакыт эвес-ле болгай. Оон кедерезе, хөй арага-дары ижил алгаш, алгышыкырыш, шаш-содда үндүрер аныяктар база бар апарган.

Мен чогуум бодум таакпыла-жылышкын үезин эвес, кажан чок апарган кижичи дириг чорааш, чуртталгазында берге «согугну» угбайн, арага-дарыже сундугуп чорда, чок кижилери — ада-иези, эш-өөрү, дөргүл-төрелдери дузалап карактавазының дугайында бижикседим. Бир кижичи арага-дарыже сундугуп чорда, дораан-на хөңнү калган, бажыңарынга баарга безин кирибес апаарын чугаалаксадым. Олар идик-хевин безин аштап-чуур чер чок, коргунчуу сүргей апарган чоруурлар болгай. Бистиң «бомжтар» дээр кижичи-

леривис ындыг янзылыг тыптып кээп, оон-на эгелеп алгаш чоруптар. Олар бок чушкуп, черге хонуп чорааш, чамдыкта тенек оолдарга таваржып, сокуруп-даа каан болур.

Мен бир чок апарган чаңгыс-классчымыны сактып кээр чордум. Ол эживис сөөлгү үеде бо-ла ижилкен чоруур апарган. Чогуум боду дээди эртемниг, өг-бүлелиг, ажы-төлдүг чурттап чораан кижичи. Кажан ол ижилтер апаарга, өг-бүлези «багана» болуп шыдавайн барган. Оон-на салдыныпкан хевирлиг болган кижичи.

Кажан ону ажаап турда келген хөй чонну көргөш, мынча хөй дөргүл-төрөл, эш-өөрлери канчап черле чаңгыс кижини холга тудуп шыдавайн барган чоор деп бодап кээр чорду. Ынчангаш тыва чонуну төрелзирек, сагыш човаачал эки чаңчылын кагбайн, чанында чоок кижилеринче көрнүп, херек болза холун сунуп, эң көрнүп чоруурун күзээр-дир мен. Чырык черге, көк дээривис адаанга кижилер бот-боттарынга ынак чурттап чорзуннар!

Татьяна ОНДАР.
Суг-Аксы суур.

ТӨРЭЭН АЧАМ ЫШКАШ ТУРГАН

Кижичи бүрүзүнүң эң-не чоок улузу албан турар. Ындыгларга ада-ие, кырган-ава, кырган-ача, кады төрээнери, даайлары, даай-авалары дээш, кымнарны хамаарыштырып болбас деп. Ынчалза-даа оларның аразындан бир-ле кижичи онзаланып кестүп кээр. Чүге дизе, ол уруунга азы олгунга ынак болуп, оларны үргүлчү деткип, чагып-сургап, ажы-төлү дээш сагышсырап чоруур.

Бистиң төрөл-аймак иштинде эң-не ажылгыр кижичи — Дамчат-оол Достакович Монгуш. Ол мээң эң-не ынак кырган-ачам. Кырган-ачамда эң-не сонуурганчыг чүүл — улус-биле чугаалажып билири болгаш кижичи сеткилин хомудатпазы. Ынчангаш мен кырган-ачамның дугайында бижикседим.

Дамчат-оол Монгуш 1938 чылдың июнь 23-те Өвүр кожуунун Солчур сумузунун девискээринде Мугурнуң Дыттыг-Арыг деп черге төрүттүнген. Ол Достак, Сендажы Монгуштарның ортун огу. 1947 чылда Хандагайтының ол үеде 7

чыл школазы ажыттынып турда өөренип киргеш, 1956 чылда 10 чыл школазы апарганда доозуп үнген. 1957-59 чылдарда «Коммунизмче орук» колхозтун ашы-чем, тараа аймаа, бүдүрүлгө барааннары болгаш машина-трактор база көдээ ажыл-агый машиналарының артык кезектер складтарына ажылдап чораан. 1960 чылдың апрель айдан эгелеп, Хандагайты көдээ Совединиң секретарына ажылдап киргеш, ук ажылга 1963 чылга чедир ажылдаан. 1964 чылда Солчурнуң көдээ Совединге 1966 чылга чедир кол секретарылап ажылдаан. Ол-ла чылдың сентябрь айдан эгелеп «Хам-Дыт хойжу бригадасын» бригадирлеп ажылдаан. 1967-71 чылдарда Солчур сумузунун көдээ Совет даргазынга сонгуттургаш, ажылдаан. 1972 чылдан эгелеп, Өвүр кожуунун өөредилге килдизиниң бухгалтериязынга, 1980 чылда районун бухгалтериязынга ажылдаан.

1981 чылдың сентябрь айдан эгелеп, амыдыралының аайы-биле

хой хүлээп алгаш, Көк-Сайыр деп черге өөнүң ишти Севил Дагаевна-биле малчыннап ажылдап чорааннар. 100 төрүүр хойдан 108 хураганы камгаллап ап, 1 хойдан кыргып алыр дүк планын чылдан-чылче доктаамал ажыр күүседип, кожуунун «Мурнакчы малчыннары» деп атты бүзүрелдиги-биле чаалап алганнар.

Дамчат-оол Достакович 10 ажы-төлдүң ынак ачазы, 19 уйнуктарның энерелдиг кырган-ачазы. Кырган-ачавыс ам чораан болза, 68 харлап турган. Ол аар аарыгдан аарааш, чоок кижилеринден 1999 чылдың чайынында чарлып чоруткан, ол менээ дыка аар-берге согуушкун болган. Чүге дизе кырган-ачам мээң төрээн ачам ышкаш турган кижичи. Ол боду чок-даа болза, ооң ады бистиң аравыска кезээ мөңгөде дириг, эргим болуп артып калыр.

Чодураа БАЛДАҢ,
Солчур ортумак школазының 2006 чылда доозукчузу.

БАШКЫНЫҢ ИЗИ БАЛАЛБАС

(Уланчызы. Эгези № 135 «Шында»).

Башкыларның-даа, көдээниң аныяктарының-даа чон ортузунга суртаал ажылының кол утказы — ажил-агыйны дүвүрээнинниг байдалга дүүштүр шалыпкын чорудары, мал бажын өстүрер, политиктиг серемчилелди дыңзыдары дээш, чоннуң кичээнгейн хаара тутпайн турар айтырылгар-ла чок.

Школаның өөредилге программасында шеригжидилге деп чаа эртем тыптып келген. Шериг херээн башкылар дег кижилер башкыларда чок болганындан директор башкы боду Кызылга Ревшериг штавының чанынга организастанган, шериг херээ башкылар тускай инструкторлар школазынче өөренип чорупкан.

Курсту дооскаш келген башкылар өөреникчилер көөргө, ооң чоңаада-ла узун дурт-сыны, мөге эгиннери улам бедий берген ышкаш болган. Башкы арта-ла шериг хөйлөңниг, галифе дээр чүвүрлүг чедип келген. Шагаан-Арыг школазының өөреникчилери шериг херээ деп эртемни улуг сонургал-биле өөренип кирипкен. Боо адарына, гранат октаарына, ланчы боону адып, катап эптезринге, хаактаарына чедишкенин өөренип, спортчу маргылдааларга улуг ополченнерден дудак чок киржи турган. Ооң каддында орус, тыва дайынчы ырлар ырлаар, оларның аялгалы-биле марштаар апарганнар. «По военной дороге», «Если завтра война» деп ырлар школачыларның-даа, суурнуң аныяктарының-даа ынак ырлары апаргылаан. Школаның чурум-сагылгазы шынгыраан, чанаттаар чорук шуут чиккен. Өөреникчилерниң боттарын ап чорууру безин бир янзы апарган.

Школачыларның чайгы дыштанылгызы кидин түлүк чоруп турда, фашисттер Германия ССРЭже халдаан деп медээ келген. Даарта чаа дайын болур болза чүңү канчаарыл деп ырлажып турган улуг, биче кижилер ам ол айтырыгга харыялаары-биле бүгү нитиниң дайынга удур шимчээшкенин кирипкен. Дайын үезиниң эде тургузушкуну көдээни база шонуп келгени ол.

А Константин Балчый-оол башкыны Орденниг Би-Хемниң Туранда чаа ажыттырган чеди чыл школазынче директорладып чорудупкан. Чаа чер. Чаа школа. Дайынның кадды-берге хүннери. Константин Болчаевичниң ажил-амыдыралына ам чаа арыннар эгелээн. Чаа школада ажил дээрге баш көдүрер үе чок. Чай-дыш-даа турбас. Эге школаның өөреникчилериниң сыңышпайн турган бажыңын эде хере тыртып алгыдар, интернат дитип турган бажыңны бүрүн септээр, орун-дөжек-биле хандыраар. Ооң-биле кадды чаа чеди чыл школазының бажыңының таваан салып эгелээр, ону улусчу тудуг аргазы-биле туттурар. Ол тудугже сургуулдарның ада-иезин болгаш өске-даа араттарны, база башкыларны хаара тудар. Эге школа турда, аңаа ажилдап чоран, сөөлүндө республика школаларының эң дээр башкызы болуп, «Ленин» ордени-биле шаңнаткан Маңзырыкчы башкының эгелеп каан эки херээн Балчый-оол башкы холга алгаш уламчылап,

школаны улам чаарткан, школаның бүгү өөредилге-кижизидилгелиг ажылын дайын үезиниң негелдезинге дүүштүр тургузупкан. Ол чылдарда Туранның тыва школазынга ажилдап чоран башкылар: Сергей Сундучевич Баву, Санчат-оол Баирович Оюн, Лидия Самбуевна Доруг-оол, Семен Ирикленович Ламажык, Оюн Тарбаевич Норбу, Полина Васильевна Суханова, Раиса Ефимовна Латухова, Адам Дөңгүр-Караевич Очур, Степан Серен-Доржуевич Самбу боттарының ажылынга езулуг-ла бердинген, шыырак билиглиг башкылар турган. Ындыг башкылар-биле ажилдаары директорга чик, дайын чылдарының аар-берге үүлезин олар директор-биле деңге чүктөп чораннар. Олар чүгле школага эвес, суурнуң хөй-ниити ажылынга идепкейлиг киржи, кандыг-даа ажилды оларга дагзырга, күзелди-биле кылып турганнар.

Маңзырыкчы башкының эге школаны доостуруп каан өөреникчилери Михаил Дамчай, Максим Машпаадай, Екатерина Седен-оол, Елена Бай-Кара, Владимир Чыдан, Николай Ширипей, Василий Биче-оол Туран чеди чыл школазының эң идепкейлиг, эки өөредилгелиг өөреникчилери өөредилге-кижизидилгелиг ажилга директорнуң даяныр күжү турган. Туранның чеди чыл школазының баштайгы ол доозучулары сөөлүндө барып Тывага сурагылыг кижилер болгулаан.

Дайынның аар-берге хүннеринде бүгү улус ажил-агыйын дайын байдалына дүүштүр эде тургусканы школа амыдыралына база улуг салдарлыг турган. Кайы-даа класстарның өөреникчилеринде чалгаарап, кошкак өөренип, чурум үрөп чоруу өөреникчилер чок, дооза-ла кайы-бур хөй-ниити ажылына хаара туттунган. Күш чедер ажылына идепкейлиг киржи, боттарының хары-салгазын эки билер турганнар. Оларның уран чүүлге, спортка хандыкшылы бедик, белеткеп алган концерти-биле малчыннар аалын кезип, араттарның өдек-кыштаан септежи, өдээн аштап, ыяш-дажын белеткежи берип турганнар. Олар-биле кадды оларны удуртуп чоран башкылары араттарга лекция, беседаны кылып бээр, фронтундан сөөлүгү медээлерни солундан номчуп бээр. Ол чораш Кызыл Шеригге араттарның шаа-биле берген белеселээн база чып, белек хүлээп ап турар пунктуга дужаап турар. Улуг класстарның сургуулдары ополченнер өөредилгезинге база киржи турган. Школада шериг херээн өөредилге бедик деңгелге турган, шеригжидилге кичээлин директор башкы боду эрттирип турган. Шериг-спортчу маргылдааларга тыва школаның сургуулдары колдуунда бирги черни ээлеп турган. Константин Болчаевич тыва хүрешти кожунга непереткеннерниң бирээзи, тыва хүрештин аргаларын сургуулдарына өөредип турган. Узун, шыырак мөге башкы өөреникчилерниң аразында турупкан хүрешкен, волейбол ойнаан турарын суурнуң чону магадап көөр турган.

Директорнуң чымыш долган ажылында берге-дээшкенин турбаан деп болбас.

Өөреникчилерниң аш-чем хандырылгазы-даа үстү бээр, одаар ыяжы-даа төне бээр. Организаакчы арга-дуржулга мергежээн башкы ындыг байдалдардан уштарының аргазына бо-ла тыва шаап алыр. Бир катап, таптыг-ла декабрь айның чыккылама соогу эгелеп турар үеде школаның одаар ыяжы төне берген. Чылыг үеде быжырымчалыг чедир кылбаан ажилдың түңнели ол. Класстар-даа соок, удуур дазылгалар-даа соок, столоваяда-даа чем хайындырылтар ыяш чок. Кышкы дыштанылга четпээнде, өөреникчилерни аалдарынче тарадылтар эвес. Константин Болчаевич Туран бажындан ыяштаар деп шитпирлеп алган. Школаның чоржан доруг адынга эштей колхозтан база бир шанактыг айт ачылап алгаш эр башкыларны, элээди оолдарны чылыг хептер-биле, балды, хирээ-биле чепсеглээш, эртен эрте суурдан үнүпкенер. Чыккылама соок шанак эзини-биле эвележи, арыннарны ажындап турар-даа болза, харны дүвүледи халдып орган айттарны, орук дургаар кышкы чурумалды кайгап көргөн оолдарга хөглүү кончуг. Чаржаң харда шалырадыр эштип чоран шанак даажы безин оларга аяныгы ыр кылдыр сагындырып чоран.

Кышкы арга ыяш кезикчилерин шынгы уткуп алган. Чайгы үеде дег мыжырашкан куштар үнү-даа дыңналбас. Сооктуң дыңзаанындан ыяштарның карты дызырадыр чарлып турары дыңналыр. Чүгле саасканнар-ла чалаваан аалчыларны сонургаан дег, бир ыяштан бир ыяшче салдырадыр ушкулуп, шажырткайнып олургулаар. Удавайн оолдарның хөглүг үннери дыгыш соок агаар өттүр арга иштинге чаңгыланы берген. Хаттан ыжык болгаш арга иштинде ындыг-ла кончуг соок эвес. Келген улус чум харны тазартыр эшкеш одаг кыпсып, аш-чемин кыла берген. Улуг башкыларның от салып, чем кылып турда, эптии-ле кончуг. Ынчанмайнда канчаар, олар колдуунда аңнаарына ынак улус-ла болгай. Улузу чөмөннип, дыштанып алырга директор башкы чугаалаан:

— Болаада курга сырлар ыяп турар ужурулуг. Оларны тыпкаш ужурул, доораар-ла оолдар! Оолдар ол-бо талаже маңашкылаан. Курга сырлар, шынап-ла, элбек болган. Оларның шала чиңгелерин балды-биле, чооннарны хирээ-биле одургулап, будуктарын аштааш, ол-ла черинге доорбаштай одура хирээлеп турганнар. Башкылар-даа, оолдар-даа эрестиг-ле ажилдаан. Баштайгы сылдыстар кылаңайнып, караңгы имир дүшкүже аргада балды, хирээ даажы соксаваан.

— Ам дыштаныңар, оолдар, турупкан-дыр силер! Чем-ааш кылып, чөмөннип, хөөрежи олурувуста даң чырып кээр, уйгу удуй кааптар аргавыс бар эвес, чер чырыыры билек, доорбаштарны таарыштыр салып, белеткеп шарып алгаш, шанак соондан салчып бадар бис — деп Константин Болчаевич чугаалаан.

Курга сыра будуктарының отчуу-ла кончуг. Аш-чемин ша-даа четпейн белеткеп, шайлап алгаш, оолдар одаг долгандыр салгылап алган доорбаштарына сандай-

ланып олургулап алган одаг чырыында хөөрежи олурганнар. Оларның хөглүг-баштак, сеткилин сөргээ-даа кончуг. Директор база солун төөгүлери тө каап орган.

— Эх, ыржым аргага ындыналдыр бадырылтар дээрге соок агаар боостаага хоралыг боор болгай. Ооң орунга танцы тевер болза харын биске ийи дакпыр ажыктыг ышкаш-тыр, оолдар — деп, директор күткээн.

— Ах, багай чарык дошпулуурму ап алыр чүвемни — деп, Машпаадай хараадаан.

— Дошпулуурну канчаар ийик, аваларның төрүп берген адыштары чок эвес, харын часкап туруңар, оолдар, «кавказтапталыңар» — дээн соонда, Константин Болчаевич олурган черинден чик, сөргээ кончуг тура халааш, «Асса-а» дивышаан одаг долгандыр харны дүвүледи хат-казыргы дег «кавказташ» туруп берген. Оолдар адыштарын такт езу аайы-биле дазыладыр часкавышаан, боттары база дөстүнмейн «ассаалавышаан» тура халышкаш, «кавказтап» турупканнар. Чавырттың харның хензиг кезекчигештери одаг чырыына кылаңайнып, одаг чалбыыгы ол-бо талаже эстеңейип турган. Чамдык оолдар арга иштинче ырадыр «ассаалап» чоруп каан.

— Эй, Ширипей, сен ында адыг-мажаалай-биле кавказтай бердин бе, ол сени колдуктапканың болбазы, одаг чанынче эг! — деп, Дамчай алгырган.

Ол чылдарда кавказ улустуң «Лезгинка» деп танцызы та канчап Тывага чедип келген чүве ийик, бүгү школага, көдээ клубтарга шуут-ла неперей берген турган. Ам бо кышкы аргада безин чедер бергени ол. Ам болза латин американың «Ламбада» деп танцызы ышкаш неперет турганы ол-дур ийин.

Хөлүн эрттир «кавказтап каапкан» оолдар шаа төнгөн, дери бурулаан одаг долгандыр доорбаштарына кээп олургулапкаш, одаг чанында хөнектерде изиг шайын аартай бергеннер. Шай ижи, дыштанган оолдарның чамдыктары чындырап удумзурай берген.

Ам удаан херээ чок, оолдар, донуп, суларай бээр силер. Шанактарга доорбаштарны долдур эптей салып чүдүргеш, быжыглап шарыңар. Чер бичи-ле чырыыры-билек, шанак соондан салчып орап бис, дөш куду бадары амыр-ла болгай. Оон ыңай каш-ла хонгаш Чаа Чыл байырлалы болур болгай, моортан харын елка кылыр шевергин шивижгештен база чүдүрүп алыылыңар — дээрге, оолдар дораан-на саглай ногаан шивини кезип эккелгеннер. Оолдар таптыг-ла шанактарын иштеп, шарып доозуп турда, Туран бажында Дора-Аскыр уундан боттаң атыгы, кирбей салдыг орус ашак адының кылын шошкучу-биле түрү бастырып келген.

Доктаңар! Туруңар, оолдар! Мээң ыяжымны чүге оорлап кезип алдыңар! Доп-дораан доорбаштарны шанактан дүжүрүңер, азы сөөрткеней мээң херимим иштинче сөөртүп кириңер! Мээң ыяштарым-дыр! Директор Кирбей-Салдыгы будундан бажына чедир топтап көргөш, оожум-даа болза, шынгы үн-биле чугаалаан:

— Адырам, бо арга силерниң хуу аргаңар бе, бо бүгү ыяштарны силер маңа тарып өстүрүп каан силер бе?

— Албыстыг чүве чулчурба! Мээң чылдың-на ыяш белеткеп алыр черим-дир. Дарга-бошкаларга чугаалап каан мен, мээң бо делянкамга кым-даа хол дээп болбас. Оон башка кара-бажыңче халырт дээр силер — деп Кирбей-Салдыг бар шаа-биле кышкырган.

Оожум, топтуг чугаалап турган Константин Болчаевич ам чымсырт кынны берген. Ол арыг орус дылга шынгы чугаалаан:

— Бо чер силерниң хуу чериңер эвес-тир. Силерниң имениңер мында чок. Бистиң шуптувустуң черивис-тир. Шорлуп турбайн чоран оруңар-биле чоруп көрүңер!

— Ах, ындыг бе? Мени моон үндүр сывырып тур силер бе? Көргөй бис аан, НКВД деп чер барын билер силер ыйнаан — дээш, адын «дарс» кылдыр хаккаш, Туран куду бадыпкан.

Доорбаш чүдүргөн долу шанактарлыг айттар хоорайже ылгыны кончуг бадып каан. Оларның соондан аныяк башкылар болгаш элээди оолдар шанактардан чыда калбайн маңажып орган. Оларның ачызында школа чылаан, столовая, интернат чылаан, бир-ле доңган сеткил эрий берген чүве дег апарган. Чаа Чыл байырлалы солун болгаш хөглүг эрткен. Чылыг, делгем өрээл ортузунда каастап-шимеп каан шивижгешти долгандыр уруглар танчылап, ырлажып, мага хандыр ойнаан. Дайын үези-даа болза, Соок-Ирей уругларга белээ элбек болган.

Кыштың чыккылама соогунда чылыг оттан магалыг чүве кайда боор, школа-даа амыраан. Чүгле директорну ынаар-мынаар кыйгыртып, салбараннадып шаг болган. Кирбей-Салдыгының хомудалы-биле шагдаа чери-даа кыйгыртып-ла турар, чагырга-даа чери келдиртип-ле турар. Ынчалза-даа угаанныг, дылдыг-домактыг башкы алдыртпаан. Кирбей-Салдыгының «Бо чер бистиң черивис-тир, моон дораан чор дээш балды, хирээ аннып турган» деп нүгүлү бадыкатынмаан.

— Ам-на келир чылдың кыжыңа шынгы белеткенир болган-дыр бис, оолдар. Часкы дыштанылгада бүдүн улуг бригада-биле үнүптер бис. Каш хондур турупсувусса, чылыг-биле бүрүн хандыртпаар бис — деп, директор чугаалаан.

Шынап-ла, часкы дыштанылгада башкылар, өөреникчилерден бүрүн чепсегленген бригада ыяш белеткеп кирипкен. Элээн хөй кыстар база немешкен. Частың ала-харда арга ишти база бир янзы апарган. Каржы соокту шыдап эртип алган арга куштарының үнүн дыңнаарга, тааланчы кончуг. Ыяш кезикчилериниң ыры-шоору, оюн-тоглаазы бир-ле одапкан чүве дег аргаларда чаңгылаан турган. Туран бажы, Дора-Аскыр ынчаар чурттап чоруур араттар ыяш кезикчилериниң ыры-шоору, оюн-тоглаазы сонургап дыңнаар дээш албан-биле четкилеп кээр, оларга дузалажы бээр. Константин Болчаевич оларга чай каддында лекция, беседаны-даа кылып берип, фронтуда байдал-биле таныштыра кааптар. Өөреникчилер часпар аразында солун концертин-даа көргүзүп четтигиптер.

(Уланчылыг).

АЖЫЛГА ХААРА ТУДАР ТӨП ДЫҢНАДЫП ТУР

Хамаатыларга тааржыр ажилды дилээринге, а ажил берикчилеринге оларга эргежок чугула ажилдакчыларны шилип алырынга ачы-дуза чедирериниң Күш-ажыл болгаш ажилга хаара тудар талазы-биле федералдыг албан чериниң Административтиг регламентиниң ук федералдыг албан чери ажилдап кылган болгаш бадылаан. Доктааткан чурум езугаар ажил чок деп санаттырган хамаатыларга социал төлевирлерни боттандыраар Күрүне ачы-дузазын бээриниң талазы-биле Административтиг регламентини база белеткеп кылган.

Күш-ажыл болгаш ажилга хаара тудар федералдыг албанның албан езуунуң www.rostrud.info сайтында 1 капсырылгада Административтиг регламенттерден аңгыда Россия Федерациязының субъектилериниң аайы-биле чонну ажилга хаара тудар девискээр органнарының турар черлериниң дугайында медээлерни парлаан.

Федералдыг органның болгаш ооң девискээр

органнарының ажилга хаара тудар айтырыглар талазы-биле медээлер ап болур телефоннарының номерлерин 2 капсырылгада сайтыда айтырган база күрүне ачы-дузазын чедиреринге киржип турар органнарының Интернет курлавырларында кириген.

Күш-ажыл болгаш ажилга хаара тудар талазы-биле федералдыг албанның, ооң чер-черлерде албаннарының ажилының чурумунуң дугайында медээлерни ук Федералдыг албанның албан езуунуң сайтында, а ол ышкаш ооң база субъектилерде албаннарының турар бажыңнарында бар.

Хамаатыларга тааржыр ажил дилээринге, а ажил берикчилеринге эргежок чугула ажилдакчыларны шилип алырынга күрүне ачы-дузазын чедирериниң дугайында медээлерни халас бээр.

Кожууннарының болгаш Кызыл хоорайның чонну ажилга хаара тудар төптөрүнүн болгаш Чонну ажилга хаара тудар федералдыг күрүне албанының ТР-де эргелелиниң юридиктиг адрестери мындыг.

№	Ажилга хаара тудар төптүн ады	Ажилга хаара тудар төптүн юридиктиг адреси (турар чери)	Ажыл телефоннары
1.	Кызыл хоорайның Чонну ажилга хаара тудар төвү күрүне албан чери	667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 76	(8-222) 1-13-08
2.	Барыын-Хемчик кожуунуң Чонну ажилга хаара тудар төвү күрүне албан чери	668040, Тыва Республика, Барыын-Хемчик кожуун, Кызыл-Мажалык суур, Буян-Бадырғы кудумчузу, 41	(8-241) 21-8-99
3.	Бай-Тайга кожуунуң Чонну ажилга хаара тудар төвү күрүне албан чери	668010, Тыва Республика, Бай-Тайга кожуун, Тээли суур, Мугур кудумчузу, 3-1	(8-242) 21-2-29
4.	Чөөн-Хемчик кожуунуң Чонну ажилга хаара тудар төвү күрүне албан чери	668110, Тыва Республика, Чөөн-Хемчик кожуун, Чадаана хоорай, Ленин кудумчузу, 42	(8-234) 21-5-07
5.	Каа-Хем кожуунуң Чонну ажилга хаара тудар төвү күрүне албан чери	668410, Тыва Республика, Каа-Хем кожуун, Сарыг-Сеп суур, Енисейская кудумчузу, б. 172-6	(8-232) 22-8-49
6.	Кызыл кожуунуң Чонну ажилга хаара тудар төвү күрүне албан чери	668110, Тыва Республика, Кызыл кожуун, Каа-Хем суур, Таежная кудумчузу, 20	91-3-80
7.	Мөңгүн-Тайга кожуунуң Чонну ажилга хаара тудар төвү күрүне албан чери	668020, Тыва Республика, Мөңгүн-Тайга кожуун, Мугур-Аксы суур, Шөмбүл Кыргыз кудумчузу, 48	(8-251) 22-4-34
8.	Өвүр кожуунуң Чонну ажилга хаара тудар төвү күрүне албан чери	668130, Тыва Республика, Өвүр кожуун, Хандагайты суур, Почтовая кудумчузу, 32-1	(8-244) 21-8-47
9.	Би-Хем кожуунуң Чонну ажилга хаара тудар төвү күрүне албан чери	668510, Тыва Республика, Би-Хем кожуун, Туран хоорай, Дружба кудумчузу, 92а-1	(8-235) 2-17-34
10.	Сүт-Хөл кожуунуң Чонну ажилга хаара тудар төвү күрүне албан чери	668118, Тыва Республика, Суг-Аксы суур, М. Байыскан кудумчузу, 35	(8-245) 2-11-04
11.	Таңды кожуунуң Чонну ажилга хаара тудар төвү күрүне албан чери	668310, Тыва Республика, Бай-Хаак суур, Советская кудумчузу, 29-2	(8-237) 2-15-91
12.	Тес-Хем кожуунуң Чонну ажилга хаара тудар төвү күрүне албан чери	668360, Тыва Республика, Тес-Хем кожуун, Самагалдай суур, Лаңзы кудумчузу, 24	
13.	Тожу кожуунуң Чонну ажилга хаара тудар төвү күрүне албан чери	668530, Тыва Республика, Тожу кожуун, Тоора-Хем суур, Охотничья кудумчузу, 11	(8-250) 2-13-33
14.	Улуг-Хем кожуунуң Чонну ажилга хаара тудар төвү күрүне албан чери	668210, Тыва Республика, Улуг-Хем кожуун, Шагаан-Арыг хоорай, Октябрьская кудумчузу, 1	(8-236) 2-18-12
15.	Чаа-Хөл кожуунуң Чонну ажилга хаара тудар төвү күрүне албан чери	668211, Тыва Республика, Чаа-Хөл суур, Ленин кудумчузу, 27-2	(8-243) 2-12-33
16.	Чеди-Хөл кожуунуң Чонну ажилга хаара тудар төвү күрүне албан чери	668330, Тыва Республика, Хову-Аксы суур, Молодежная кудумчузу, 3а-1	(8-252) 22-3-40
17.	Эрзин кожуунуң Чонну ажилга хаара тудар төвү күрүне албан чери	668380, Тыва Республика, Эрзин кожуун, Эрзин суур, Комсомольско-Студенческая кудумчузу, 29	(8-239) 22-6-69
18.	Тере-Хөл кожуунуң Чонну ажилга хаара тудар төвү күрүне албан чери	666000, Тыва Республика, Тере-Хөл кожуун, Кунгуртуг суур, Карл Маркс кудумчузу, 13	
19.	Чонну ажилга хаара тудар федералдыг күрүне албанының Тыва Республикада эргелели	667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 35	(8-222) 1-11-64, 1-13-69, 1-11-57

ПОСОБИЕ АЛБААННАРГА

Кызыл хоорайның Социал камгалал комитеди 1997-2000 чылдарда төлеттинмээн ай санының уруглар пособиен албаан хамаатыларны Кочетов, 29 дугаарлыг бажыңның 212, 214, 215 кабинеттеринге келирин дыңнадып тур.

Кызыл хоорайның чурттакчы чонунуң КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

Телевидениениң «Культура» болгаш «СТС – Домашний» программаларын тест чуруму-биле дамчыдып турганы-биле холбаштыр 2006 чылдың октябрь 5-тен эгелээш ук программаларны дамчыдарын Тыва Республиканың РТДТ-ниң филиалының чогуур чөпшээрелде документилерин белеткеп кириеринге чедир соксаткан.
«Россызъхайгааралдың» Тыва Республикада эргелели.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 1-01-35, кол редакторунун оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажил-агый, үлетпүр килдистер — 1-17-09, 1-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама. Тираж 2232. Чагыг 125.

e-mail:shyn@tuva.ru

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

БАЙЫР чедириш тур бис!

Бистиң ачавыс **Борис Меңниг-оолович**, ававыс **Тыртык-Кара Монгушовна КУУЛАРЛАР** бүгү назынында бичи чаштарны үжүк-бижикке өөредип, эртем-билигге чедирип келгенер. Олар Хөр-Тайга, Чыраа-Бажы, Хөндергей, Баян-Тала суурларынга ажилдап чорааннар. Ававыс Тыртык-Кара Монгушовна эге класстар башкызы бооп 37 чыл иштинде бичи чаштарга «А» деп үжүктү өөредип, кижизидип келген. Ачавыс Борис Меңниг-оолович биология, география эртемнерин 45 чыл иштинде өөреникчилерге өөредип, ол талазы-биле билиин бербишаан, Хөндергей, Чыраа-Бажы, Хөр-Тайга школаларынга директорлап ажилдап чораан. Амгы үеде хундүлүг дыштанылгада-даа болза, Чадаана хоорайның № 3 школында ажилын ам-даа уламчылап ажилдап турар, а ававыс база анаа олурбайн, уругларының уругларын карактажып чоруурлар.

Ынчангаш ававыс, ачавыска Башкының хүнүн база октябрь 10-да ачавыстың 67 харлаан төрүттүнгөн хүнүн таварыштыр байыр чедиришсе, каң дег кадыкшылды, аас-кежикти, бистиң аравыска ам-даа үр үелерде омак-хөглүг чоруурун күзедивис.

Уруглары, уйнуктарындан.

ИХЯ-НЫҢ МЕДЕГЛЕЛИ

КАРЖЫЛАЖЫЫШКЫННЫ БОЛДУРБАЙН БАРЫП БОЛУР ТУРГАН

Октябрь 8-те 02 шак 10 минута турда ТР-ниң ИХЯ-зының дежурный кезээнге РФ-тиң Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутаты, Москва хоорайда чурттап турар Сергей Иванович Неверовтан медеглел келген. Депутаттың дыңнатканы-биле алырга, ооң холунда бар информация езугаар октябрь 7-де Тыва Республиканың девискээринге соңгулдалар эртирилгезиниң үезинде Тыва Республикага байдалды дүшкүрлендирер сорулгалыг 80-ден 120 чедир санныг кижилерниң бөлүү Абакандан ийи автобуска чеде бээр ужурлуг.

Медеглелде айтылган фактылар бадыткаттыг болгаш ооң киргениден бир шак эрткенде «Шивилиг» хыналда-эртирилге пунктузунга хакас регионун дугаарларлыг «Икарус» маркалыг ийи автобусту хынап көөрү-биле доскан. Баштайгы автобуска 42, өскезинге 47 пассажир чораан.

«Милиция дугайында» хоойлуга болгаш кирген медеглелге дүүштүр «Шивилиг» хыналда-эртирилге пунктузунга дежурныйлап турган орук-таңныл албанының доскуулу болгаш ИХЯ-ның шалыпкын истелге

бөлүү автобустарга чораан пассажирлерден оларның албодун бадыткап турар документилерни көргүзерин, багажты болгаш холга ап чоруур чүктү хынаарын база оларның келгениниң сорулгазын тодарадырын саналдаан. Милиция ажилдакчыларының чөптүг негелделеринге пассажирлер үр үе дургузунда чагыртпааннар.

Олар-биле чоруттугун чугаалажыышкынның түңнелинде пассажирлер арай деп-ле документилерин көргүскен, оларның албодун тодарткан болгаш орук-таңныл албанының постузуунун албан езу документациязынга бүрүткээн, ооң соонда пассажирлер оруун уламчылап чорупканнар.

Бир эвес уткуп турар тала ИХЯ-ның удуртулгазын өйшаанда дыңнаткан турган болза, ук каржылажыышкынны болдурбайн баарының аргазы, харын-даа ОШАЧКИ-ниң күжү-биле оларның айыл чок болгаш шаптарынын чок шимчээшкенин Абакан—Кызыл аразының бүгү оруунга хандырып болур турган.

ТР-ниң ИХЯ-зының парлалга албаны.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң чаптанчыг, чараш, ынак оглуус ТывКУ-нуң күш-культура болгаш спорт факультетиниң 3-кү курузунуң студентизи, хостуг хүрешке спорт мастеринге кандидат **Буян Анатолевич ЧАНЗАН** 20 харлыг аныяк назынында дерзии өлүрүкчүнүң холундан барып, бистен чарлып чоруткан. Берге үеде материалдыг болгаш моральдыг улуг дузаны оглуусту орнукушударынга чедирген Чөөн-Хемчик кожуунуң өөредилге килдинге, Чыраа-Бажы суурнуң школа, «Чебурашка», «Салгал» садиктериниң коллективтеринге, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Ак-Довурак, Чадаана, Кызылдан келген хөй санныг дөргүл-төрелдеривиске, эш-өөрүвүске, кожаларывиска, оглуустуң кады өөренип турган өөреникчи, студент эштеринге, эдержип, кады хүрежип чораан эш-өөрүнге, башкыларынга сеткиливистиң ханызындан четтиргенивисти илгерилеп, черге чедир мөгөйдивис.

Чоок кижилери.

Хеймер дунмавыс, даайыс, бээвис, катывис, ачавыс **Эрес-оол Чашкымаевич КУУЛАРНЫҢ** орнукушудулгазынга онза киришкен Чашкымаевичиниң чалбак чонунга, кудаларывиска, «Улуг-Хем сеткүүлдүн» ажилдакчыларынга үүлени үлешкен сагыш-човалгазынга өндүр сеткилдиг өөр сестерни сөңнеп, 49 хонуунга чедир «Ом мани паде хум» тарынын хүнден хүнге номчул, аал-оранынга арага, таакпыдан арыглып, куда-дой, оюн-тоглаа кылбазын Үш Эртинеден чалбарып дилеп тур бис.

Акыларындан, чээрген дег чээнеринден, ажы-төлүндөн, дөргүн сыңмас төрелдеринден.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0610. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1). Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакциянын туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харышпаар.